

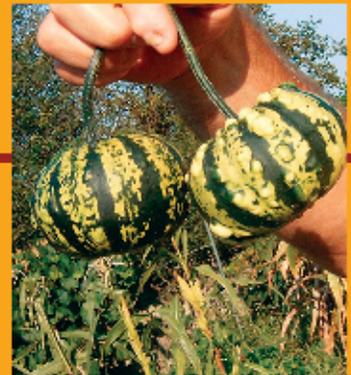

Влада Републике Србије

Тим потпредседника Владе
за имплементацију ССС

ПРАЋЕЊЕ ДРУШТВЕНЕ УКЉУЧЕНОСТИ У СРБИЈИ

Београд, 2009.

ВЛАДА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
Кабинет потпредседника за европске интеграције

ПРАЋЕЊЕ ДРУШТВЕНЕ УКЉУЧЕНОСТИ У СРБИЈИ

SECONS

Марија Бабовић, Слободан Цвејић, Горана Крстић,
Мина Петровић, Оливера Вуковић

CESID

Срећко Михајловић

Републички завод за социјалну заштиту:
Лидија Козарчанин, Сузана Ивановић, Славица Милојевић,
Жика Гајић, Зоран Гавриловић

Уредница:

Јелена Марковић

Лектура и коректура:

Татјана Јованић

Дизајн и припрема:

Виолета Ђокић

Издавач:

Тим потпредседника Владе за имплементацију
Стратегије за смањење сиромаштва

SECONS

CESID

Републички завод за социјалну заштиту

Тираж:

500

Штампа:

Стандард 2, Пиносава

Влада Републике Србије
Тим потпредседника Владе за имплементацију
Стратегије за смањење сиромаштва

Израда ове публикације омогућена је средствима Међународног одељења за развој (DFID) Владе Велике Британије у оквиру пројекта „Подршка имплементацији Стратегије за смањење сиромаштва у Србији“. Искључиву одговорност за садржај и информације које се налазе у публикацији носе аутори текста. Такође, текст није писан родно сензибилисаним језиком, јер га званична администрација и законодавство још увек не препознају.

САДРЖАЈ

ЛИСТА СКРАЋЕНИЦА	5
УВОД	7
1. УСАГЛАШАВАЊЕ СОЦИЈАЛНИХ ПОЛИТИКА У ЕУ И УКЉУЧИВАЊЕ СРБИЈЕ У ЕВРОПСКИ СОЦИЈАЛНИ ПРОЈЕКАТ	9
1.1. Европски социјални пројекат	9
1.2. Основни појмови	10
1.3. Специфични контекст друштвене укључености у Србији	13
2. ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА СОЦИЈАЛНЕ УКЉУЧЕНОСТИ	14
2.1.1. Типологија индикатора	15
2.1.2. Методолошки стандарди за избор индикатора	15
2.1.3. Методологија формулисања индикатора друштвене укључености у Србији	16
2.1.4. Праћење индикатора социјалне укључености по различитим обележјима	18
3. ИНДИКАТОРИ СОЦИЈАЛНЕ УКЉУЧЕНОСТИ У СРБИЈИ	19
3.1 Финансијско сиромаштво	19
3.1.1. Праћење Лакен индикатора финансијског сиромаштва у Србији	19
Примарни индикатори	19
Специфични индикатори	19
Секундарни индикатори	19
Лакен индикатори везани за финансијско сиромаштво који се данас прате у Србији	20
Могућности праћења Лакен индикатора у вези са финансијским сиромаштвом на основу постојећих статистичких истраживања	20
3.1.2. Предлог национално специфичних индикатора финансијског сиромаштва у Србији	22
3.2. Запосленост	23
3.2.1. Праћење Лакен индикатора запослености у Србији	24
3.2.2. Праћење национално специфичних индикатора запослености у Србији	25
3.3. Здравље	28
3.3.1. Праћење Лакен индикатора здравља у Србији	28
3.3.2. Предлог национално специфичних индикатора здравља у Србији	29
3.4. Образовање	30
3.4.1. Праћење Лакен индикатора образовања у Србији	31
3.4.2. Предлог национално специфичних индикатора образовања у Србији	32
3.5. Ускраћеност егзистенцијалних потреба (Материјална депривација)	33
3.5.1. Становање	34
3.5.1.1. Индикатори становања	36
3.5.2. Опремљеност домаћинства трајном робом	38
3.5.2.1. Индикатор опремљености домаћинства	38

3.5.3. Задовољење основних потреба	38
3.5.3.1. Индикатори задовољености основних потреба	38
3.6. Друштвена партиципација	39
3.6.1. Индикатори друштвене партиципације	39
4. ЗАКЉУЧАК	42
5. ПРЕПОРУКЕ	44
АНЕКС 1	45
РЕФЕРЕНТНА ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА	45
ПУБЛИКАЦИЈЕ:	45
ВАЖНИ ЗАКОНИ:	48
ВАЖНЕ ИНТЕРНЕТ АДРЕСЕ:	48
АНЕКС 2	49
ЛИСТА ОСНОВНИХ ПОЈМОВА	49
АНЕКС 3	50
ЛАКЕН ИНДИКАТОРИ ДРУШТВЕНЕ УКЉУЧЕНОСТИ	50
АНЕКС 4	51
ДОСТУПНОСТ ПОДАТАКА О ИНДИКАТОРИМА ДРУШТВЕНЕ ИСКЉУЧЕНОСТИ/УСКРАЂЕНОСТИ У СРБИЈИ	51
АНЕКС 5	54
О процесу израде листе индикатора друштвене укључености	54
АНЕКС 6	55
СТРУЧЊАЦИ са којима су обављени дубински интервјуи	55
АНЕКС 7	55
4.1. Перцепција узрока друштвеног искључивања	56
4.2. Перцепција динамике друштвеног искључивања	59
4.3. Перцепција „одговорности” за друштвену искљученост и поновно укључивање	60

ЛИСТА СКРАЋЕНИЦА

ALLSS	Adult Literacy and Life Skills Survey
АПД	Анкета о потрошњи домаћинства
АРЛ	Анкета о расељеним лицима
АРС	Анкета о радној снази
АЖС	Анкета о животном стандарду
СУНП	Constructing Understanding of the Homeless Population
ДМГ	Друштвено маргинализоване групе
ЕК/ЕС	Европска комисија/ European Commission
ЕС/ЕС	Европски савет (European Council)
ЕУ	Европска унија
FEANTSA	European Federation of National Organisations Working with the Homeless
GER	gross enrolment ratio
GUID	Global Urban Indicator Database (УН Хабитат програм)
ИХР/НДИ	Индекс хуманог развоја /Human Development Index
ИРЛ	Интерно расељена лица
ISCED	The International Standard Classification of Education/ Међународна стандардна класификацији образовања
ISIC 4	International Standard Industrial Classification – revision 4
LSMS	The Living Standard Measurement Study
МСР/МДГ	Миленијумски циљеви развоја/Millennium Development Goals
МДУ/ ЈИМ	Меморандум о друштвеној укључености /Joint Inclusion Memorandum
МICS3	Multiple Indicator Cluster Surveys
МРО/ILO	Међународна организација рада/International Labour Organisation
НПА	Национални план акције
НВО	Невладина организација
НЗС	Национална служба за запошљавање
ОМС	Open Method of Coordination
ОСИ	Особе са инвалидитетом
PISA	Programme for International Student Assessment (The OECD Programme)
РЗС	Републички завод за статистику
SILC	Statistics on Income and Living Conditions
ССС РС	Стратегија за смањење сиромаштва Републике Србије
UNDP	United Nations Development Programme
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNICEF	The United Nations Children’s Fund
WFFC	World Fit for Children Declaration
WSC	World Summit for Children

УВОД

Изградња Европе, у којој је у великој мери остварена социјална укљученост грађана, од пресудног је значаја за постизање циљева Европске уније: одрживог економског раста, већег броја квалитетнијих радних места и веће социјалне кохезије. Солидарност, као главна одлика Европске уније, јесте темељни циљ европских држава и благодет која грађанима не би смела бити ускраћена. Овако постављен принцип солидарности треба да је у функцији економског и друштвеног напретка.

Лидери ЕУ су 2000. године успоставили Процес социјалне укључености (Social Inclusion Process) како би извршили одлучан утицај на искорењивање сиромаштва до 2010. године. Од тада до данас, Европска унија је обезбедила оквир за израду националних стратегија, као и координацију политика међу државама чланицама о питањима која се односе на сиромаштво и социјалну укљученост. Битан елемент овог процеса постало је учешће актера попут НВО, социјалних партнера, локалних и регионалних органа власти.

Активности које се предузимају на нивоу Европске уније спроводе се на различите начине. Тако на пример, интеграцијом планова за борбу против сиромаштва у националне политике повећава се свест о политичким аспектима сиромаштва и искључености, а смањење сиромаштва и друштвена укљученост стављени су високо на дневни ред државних политика.

Напредак земаља у одређеним секторима у борби против социјалне искључености, подстиче друге државе чланице да остваре боље резултате. Укључивањем читавог низа актера, попут НВО, социјалних партнера, локалних и регионалних органа власти и оних који раде са сиромашњима, створена је и боља основа за креирање политика.

Један од важних задатака Србије, у процесу придруживања ЕУ, јесте да узме учешће у процесу друштвене укључености. Овај задатак подразумева развој и усавршавање институционалног оквира и методологије за праћење стања у погледу социјалне укључености појединаца и друштвених група у специфичном контексту друштвених промена у Србији. Методологија праћења треба истовремено да обезбеди упоредивост основних показатеља стања укључености чланица ЕУ, као и оних које се налазе у процесу приступања ЕУ, и да обезбеди увид у специфичности проблема друштвене укључености који проистичу из особености транзиционог пута Србије.

Циљеви и главни правци Стратегије за смањење сиромаштва Републике Србије (ССС РС) усаглашени су са Агендом за социјалну укљученост¹ и дефинишу активности и мере које треба спроводити. На тај начин примена Стратегије треба да допринесе и бољој друштвеној укључености. Једна од веома важних активности која је иницирана од стране Тима потпредседника Владе Републике Србије за смањење сиромаштва је усмерена на дефинисање оквира за праћење процеса социјалне укључености у Србији. Овај оквир треба да буде комплементаран са европским оквиром и да покаже национално специфичне индикаторе друштвене укључености.

Дефинисање индикатора укључености треба да донесе вишеструку корист. С једне стране, на овај начин Србија ће одговорити захтевима информацијске стандардизације и прилагођавања европским оквирима у креирању политике интеграције и развоја. С друге стране, уједначавањем начина мерења искључености и стандардизацијом управљања и поступка мерења омогућиће се приближавање и хармонизација различитих стратешких докумената којима се предвиђа уређење ове изузетно осетљиве, а у Србији широке, области. Другим речима, стандардизацијом мерења и стварањем јединствене базе података о искључености биће хармонизоване активности које предвиђају Стратегија за смањење сиромаштва и Националне стратегије и акциони планови који су посвећени различитим рањивим групама: Ромима, избеглицама и интерно расељеним лицима (ИРЛ), женама, лицима са инвалидитетом, итд. Коначно, на овај начин биће олакшано и праћење реализације циљева предвиђених најважнијим међународним развојним документима као што су Миленијумски циљеви развоја или Стратегија одрживог развоја.

¹ Основни мото социјалне агенде Лисабонске стратегије је изградња „социјалне Европе у глобалној привреди: посао и могућности за све“ (European Commission, 2005:1)

Студија о индикаторима укључености у Србији представља почетни оквир за развој методологије, процеса и уређивање институционалног оквира за праћење стања друштвене укључености у Србији. Најважнији циљ извештаја је да идентификује кључне аспекте друштвене искључености, уочи и предложи скупове показатеља на основу којих се може пратити стање укључености у релевантним аспектима, као и да укаже на постојеће изворе информација о датим показатељима или препоручи њихово увођење у редовна статистичка прикупљања података или одговарајућа истраживања. Студија би требало да послужи као полазна тачка за квантитативно емпиријско истраживање којим би се тестирала валидност и поузданост индикатора. Други циљ студије је стварање услова за организацију рационализованог процеса мерења друштвене укључености који би омогућио да се Србија равноправно укључи у европски процес комуникације и извештавања о стању социјалне укључености.

Студија има следећу структуру:

- * У првом делу студије представљени су кратка историја и институционални механизми развоја процеса социјалне укључености у ЕУ, изнете су дефиниције основних појмова у вези са овом проблематиком и предочен је специфичан контекст друштвене укључености у Србији.
- * У другом делу изложена је операционализација индикатора социјалне укључености и основни методолошки принципи за њихово дефинисање.
- * У трећем делу предложена је листа индикатора за анализу друштвене укључености у Србији и изнети су подаци о доступним изворима за праћење индикатора социјалне укључености. Листа је формирана на основу деск-анализе доступних извора података који се систематично прикупљају у Србији, а тестирана је и допуњена кроз дубинске интервјуе са стручњацима из различитих области друштвеног и економског живота и квалитативно истраживање ставова и искустава припадника рањивих група.
- * У четвртом делу изнети су основни закључци.
- * У петом делу предложене су одговарајуће препоруке.
- * У анексима извештаја приказани су: списак коришћене литературе, листа основних појмова, листа Лакен индикатора, основни налази квалитативног истраживања обављеног са припадницима друштвено маргинализованих група (ДМГ), као и списак стручњака из различитих области релевантних за друштвену укљученост са којима је урађен дубински интервју о индикаторима.

1. Усаглашавање социјалних политика у ЕУ и укључивање Србије у европски социјални пројекат

1.1. ЕВРОПСКИ СОЦИЈАЛНИ ПРОЈЕКАТ

Прекретницу у развоју европског социјалног пројекта представља Лисабонски самит Европског савета који је одржан у марту 2000. године и на коме је истакнуто да ЕУ до 2010. године „треба да постане најконкурентнија и најдинамичнија привреда заснована на знању у свету, способна да оствари одрживи развој са бројнијим и квалитетнијим радним местима и већом социјалном кохезијом”. Овине је социјална кохезија проглашена за један од три кључна стратешка циља ЕУ напоре са циљем остваривања најконкурентније привреде засноване на знању и бољем тржишту рада. *Концепт друштвене кохезије* проистекао је из анализе механизма социјалне интеграције чији су резултати сумирани у документима ЕУ. Постоје две основне димензије друштвене кохезије: прва димензија је редукција социјалних разлика и унапређење квалитета живота, односно, смањење *друштвене искључености*. Друга димензија социјалне кохезије је јачање социјалних релација, интеракција и веза у друштву што у ствари представља *социјални капитал* конкретног друштва². У процесу припремања земаља чланица ЕУ за усвојени систем социјалног извештавања и мерења социјалног благостања, дате су јасне, конкретне препоруке да, до одређеног степена, ове две основне димензије друштвене кохезије треба посматрати одвојено једну од друге.

Процес социјалне укључености постаје кључ за даљи развој европског социјалног пројекта у правцу јасније профилисаног и боље координираног модела. Европски савет је затражио од земаља чланица и Европске комисије да предузму кораке који ће имати снажан утицај на сузбијање сиромаштва до 2010. године. Заједнички циљеви у борби против сиромаштва и друштвене искључености постављени су на самиту Европског савета у Ници крајем 2000. године, да би већ наредне године лидери чланица ЕУ у Лакену (Laeken), предграђу Брисела, усвојили скуп основних индикатора на основу којих се у Унији прати стање друштвене укључености (Лакен индикатори).

Земље чланице ЕУ постигле су договор о изради Националних планова акције (НПА) друштвене укључености, као важном инструменту Лисабонске стратегије економског раста и запошљавања, са циљем праћења земаља чланица у борби против сиромаштва, а за побољшање друштвене кохезије. Поред тога, чланице редовно припремају и извештаје о примени дефинисаних акционих планова и до сада су припремљена три извештаја за периоде: 2001–2003, 2003–2006. и 2006–2008. године.

Процес друштвене укључености успоставља се у условима у којима се социјалне политике држава чланица значајно разликују, као и њихове специфичне структуре и проблеми социјалне искључености. Контекст постаје сложенији уласком некадашњих социјалистичких држава у ЕУ, са различитим наслеђем и правцима трансформације социјалних политика и проблемима друштвене укључености. Разноврсност привредних и социјалних структура и историјског наслеђа земаља чланица ЕУ, с једне стране, и разноврсност мерила друштвене укључености и кохезије, с друге стране, довеле су до формулисања стратегије „двостраног повећања ефикасности” (*double streamlining*) (Atkinson et al., 2005: 37). С једне стране, требало је повећати синергију мера социјалне политике, економске политике и политике запошљавања њиховом хармонизацијом, тако да се међусобно ојачавају. С друге стране, било је потребно ускладити појединачне социјалне политике у земљама чланицама и одредити конкретне кораке и њихов временски редослед у процесу усклађивања.

Као главни механизам за постизање повећања ефикасности утемељен је „отворени метод координације”, (ОМК) (*Open Method of Coordination*) унутар ЕУ који комбинује заједничке циљеве социјалних политика земаља чланица, националне акционе планове и заједничке индикаторе, са циљем промовисања амбициозније и ефикасније стратешке политике друштвене укључености (Council of the European Union, 2004).

² Концепт социјалног капитала или интеракција у друштву подразумева три нивоа манифестације: ниво интерперсоналних односа (породица, пријатељи, суседи), ниво удружења и организација: клубови, фирме, политичке партије и макрониво социјалних институција – Immerfall, *Социјални капитал Немачке*, 1999.

Земље које су у процесу приступања ЕУ имају обавезу да израде Меморандум о социјалној укључености (МСУ) (*Joint Inclusion Memorandum – JIM*), у оквиру којег свака земља описује контекст сиромаштва и друштвене искључености, као и приоритете у решавању ових питања. Меморандум о социјалној укључености један је од захтева који се морају испунити у процесу приступања ЕУ. То је корак који припрема земљу за учешће у отвореном методу координације (као пуноправне чланице) и за израду Националног плана акције (НПА) друштвене укључености (примери су: МСУ Бугарске и Румуније који су потписани фебруара, односно јуна 2005. године и Хрватска, која је као кандидаткиња за чланство у ЕУ, потписала МСУ јуна 2007. Поред тога, Босна и Херцеговина је израдила Национални извештај о хуманом развоју за 2007. годину под називом „Друштвена укљученост, хумани развој и људска права“ у којем су представљени Лакен индикатори, као и методологија за израчунавање низа индекса социјалне искључености). (UNDP, 2007, Извештај о хуманом развоју)

Основни скуп заједничких Лакен индикатора отворен је за преиспитивање и усавршавање, а подаци о друштвеној укључености прикупљају се SILC анкетом (*Statistics on Income and Living Conditions*) стандардизованом за све чланице ЕУ. Ово истраживање служи као основа за израду националних акционих планова за социјалну укљученост, а истовремено омогућава и праћење ефеката мера предузетих на сузбијању сиромаштва и унапређењу друштвене укључености. Поред стандардизованих индикатора социјалне укључености, земље чланице, као и земље у процесу прикључивања ЕУ развијају и *национално специфичне индикаторе* којима се испитује усраћеност друштвених група у специфичним националним условима. Европски савет је препоручио, кроз Лисабонску стратегију, уједначавање нових генерација националних планова акције за искорењивање сиромаштва и повећање укључености. У овим акционим плановима треба да се комбинују основни заједнички индикатори са специфичним националним показатељима. Након тога су многе земље предложиле неке од специфичних индикатора преко којих ће пратити друштвену укљученост у својим оквирима (Кокотовић, 2007). Заједнички извештаји о стању социјалне укључености у ЕУ износе податке и о овим национално специфичним показатељима друштвене искључености.

1.2. ОСНОВНИ ПОЈМОВИ

Развој процеса друштвене укључености у ЕУ наметнуо је преиспитивање основних концепата и дефиниција кључних појмова око којих је требало успоставити сагласност. Најважнија промена у редифинисању концептуалног оквира укључила је постављање социјалне искључености у средиште овог концепта уместо до тада централног појма сиромаштва. Уочено је да наспрот сиромаштву, најчешће посматраном уско кроз материјално сиромаштво, концепт искључености нуди боље полазиште за праћење стања и унапређивање процеса друштвене укључености. На тај начин, фокус је померен са последичног стања (сиромаштва) на процес (искључивање).

Два концепта имају упоришта у две европске традиције: француској и англосаксонској. Термин социјална искљученост настао је у контексту дебате о појави новог сиромаштва у Француској. Почетно је подразумевао неодговарајућу повезаност на релацији појединац – друштво, односно, неуспех друштвених институција да појединца интегришу у друштво. При дефинисању искључености пошло се од корпуса угрожених грађанских права: цивилних, политичких и социјалних, односно од система одговорних за њихово остваривање. Тако је друштвена искљученост концептуализована са становишта приступа једном или више кључних подсистема друштва:

- * демократском/легалном систему који промовише политичку партиципацију,
- * тржишту рада које промовише економску интеграцију,
- * систему социјалног благостања који промовише социјалну интеграцију, и
- * систему породица и заједница који промовише интерперсоналну интеграцију³

У англосаксонској традицији, пак, главни акценат је стављен на редистрибуцију добара или на недоступност ресурса одређеним појединцима или домаћинствима. Сиромаштво се посматра као карактеристика појединца и домаћинства, а социјална укљученост се схвата као особина друштва и карактеристика односа појединца према друштву.⁴

³ J. Berghman, „Социјална заштита и социјални квалитет у Европи“, 1998, стр. 258–259.

⁴ Room, 1995. и De Haan, 1999.

До приближавања две традиције долази током деведесетих година, када стручњаци окупљени у Међународном институту рада и Програму Уједињених нација за развој настоје да покажу да социјална искљученост треба да буде сагледана како на нивоу друштва (институционални ниво), тако и на нивоу појединца (преко ниског стандарда и неспособности да учествује у друштвеном животу). Тиме је друштвена искљученост приближена појму мултидимензионалног сиромаштва које описује стање или исход процеса. Као карактеристика друштва, термин социјалне искључености одговара смањеном степену друштвене кохезије до којег је дошло због начина на који институције друштва регулишу, односно, ограничавају приступ добрима, услугама, активностима и ресурсима који су генерално у вези са остваривањем грађанских права. Пажња је сада усмерена на процесе социјалне укључености као и на узроке који доприносе неуспеху институција у друштву.

Табела 1. Концептуализација сиромаштва и социјалне искључености

	СИРОМАШТВО	СОЦИЈАЛНА ИСКЉУЧЕНОСТ
Темељно полазиште	– Низак доходак као нелегитимни облик неједнакости	– Ограничене шансе у реализацији формалне социјалне партиципације угрожавају социјалну стабилност
Референтни оквир	– Једнакост/неједнакост – Дистрибуција ресурса – Минимални доходак	– Бити део друштва/или не бити – Социјална партиципација/интеграција – Социјална права
Обележја	– Једнодимензионалност – Стање – Бави се структурним факторима	– Мултидимензионалност – Кумулативни процес – Бави се структурним факторима и индивидуалном перцепцијом
Димензије социјалне неједнакости	– Вертикална – Дистрибутивна	– Поларизована (унутра/споља) – Дистрибутивна и партиципативна
Индикатори	– Доходак	– Различити: економски, социјални, културни, политички

Извор: Bohnke (2001: 11). <http://bibliothek.wzb.eu/pdf/2001/iii01-402.pdf>

Концептуални темељ Европског социјалног процеса, поставио је у средиште појам социјалне искључености. У заједничком упоредном извештају о друштвеној укључености у ЕУ *друштвена искљученост* је дефинисана као процес којим су одређени појединци гурнути на ивицу друштва и спречени да у потпуности учествују у друштву због свог сиромаштва или недостатка основних знања и могућности за доживотно учење, или као резултат дискриминације. Ово их удаљује од запослења, прихода и могућности образовања, као и од друштвених мрежа и оквира и активности у заједници. Овакви појединци имају мало приступа власти и органима доношења одлука и на тај начин се често осећају немоћнима и неспособнима да узму контролу над одлукама које утичу на њихов свакодневни живот (Council of the EU, 2004: 8).

Друштвена укљученост је дефинисана као процес који омогућује да они који су у ризику од сиромаштва и друштвене искључености добију могућност и средства која су потребна за пуно учешће у економском, друштвеном и културном животу и постизању животног стандарда и благостања који се сматрају нормалним у друштву у којем живе. Она осигурава њихову већу партиципацију у доношењу одлука што утиче на њихове животе и остварење основних права (Council of the EU, 2004: 8).

Термини социјална (друштвена) укљученост и социјална (друштвена) искљученост представљају два аспекта истог феномена. Употреба једног или другог термина зависи од нагласка који се ставља у складу са приступом из кога се посматрају и анализирају. По узору на нека темељна ЕУ документа, у овој студији термин укљученост се користи када се говори о процесима и циљевима, док се термин искљученост користи када се говори о примењеним аспектима праћења, мерења и формулисања специфичних политика. Општи је утисак да ни на нивоу ЕУ докумената није у потпуности усаглашена доследна употреба наведених термина. Поред тога, често истовремена употреба термина сиромаштво и ускраћеност могу да створе додатне забуне. Због тога је важно уочити кључне разлике између наведених појмова. Једнозначне и опште важеће дефиниције ових појмова не постоје, а оне које се налазе у основи концепта европског процеса друштвене укључености изложене су крикама, променама и ревизијама.

У основи процеса социјалне укључености налазе се одређени темељни концепти и појмови које су водећи стручњаци за социјалну политику, у извештају за први петогодишњи период спровођења Лисабонског споразума и преглед реализације отвореног метода координације до 2005. године, настојали да прецизирају у следећим аспектима (Atkinson et al., 2005: 18–19):

* Дугорочни циљ социјалне укључености подразумева бригу ЕУ да сви грађани учествују у добицима економске интеграције и економског раста, уз истовремену бригу о одговорностима ЕУ у светском контексту. То значи да се ЕУ не може сматрати успешном уколико се значајне групе остане изван токова просперитета.

* Дефиниција сиромаштва је утемељена на појму партиципације. Савет Министара ЕУ је 1975. године дефинисао сиромашне као „појединце или породице чији су ресурси толико мали да их искључују из минимума прихватљивог начина живота у држави чланици у којој живе”. Ресурси су дефинисани као „добра, новчани приходи и услуге из јавних и приватних извора”. На тај начин сиромаштво је дефинисано у релативном смислу (Европски савет, 1975).

* Померање фокуса са сиромаштва на „сиромаштво и социјалну искљученост” одражава растуће прихватање искључености као мултидимензионалног концепта. Док сиромаштво остаје главни проблем, пажња се усмерава на шири концепт ускраћености. Европска комисија је у свом документу „Интензивирање борбе против социјалне искључености” изразила становиште да је појам социјалне искључености обухватнији од појма сиромаштва. Комисија је указала да друштвена искљученост адекватније одражава мултидимензионалну природу механизма преко којих су појединци и групе искључени из социјалних размена, из пракси и права на друштвену укљученост (Европска комисија, 1992: 8).

* Уз проширење концепта на коме се темеље социјални циљеви са сиромаштва на социјалну искљученост наглашен је и аспект динамике. Људи нису искључени због тога што су тренутно без посла или прихода, већ зато што имају мале шансе за то у будућности, или њихови актуелни услови стварају слабе шансе за њихову децу.

* Концепт искључености уноси и елемент актера. Држава је главни, али никако једини учесник у обезбеђивању услова друштвене укључености.

* Уочавање ограничености индикатора дохотка водило је увођењу појма „ризика од сиромаштва” којим се означавају људи који живе у домаћинствима чији је приход испод одређене границе.

* Социјални индикатори који се користе у процесу праћења друштвене укључености називају се најчешће индикаторима укључености, иако они очигледно представљају индикаторе и сиромаштва и социјалне укључености.

Ипак поводећи се за препоруком о јачању ефикасности, која утиче да индикатори буду постављени тако да измере оствареност предуслова за раст и запошљавање, а у условима отежане трансформације у Србији, када реформе треба да обезбеде нови институционални оквир друштвене интеграције читавог становништва, као и да подстакну развојне процесе на начин који отвара једнаке шансе за укључивање у те процесе свим члановима друштва, чини се да је потребно дефиницију социјалне укључености поставити нешто шире. Због тога ће се овде под појмом **друштвене укључености** подразумевати:

Приступ друштвеним ресурсима, институцијама и процесима који омогућује обнављање ресурса појединичних чланова друштва, као и читавих друштвених група, на начине који им омогућавају да задовољавају своје потребе, остварују права и обезбеде најмање минимум прихватљивих услова живота за дато друштво, као и да се на активан начин укључују у живот своје заједнице.

Социјална укљученост почива на концепту шанси и подразумева да једнакост шанси за приступ кључним ресурсима, институцијама и процесима мора истовремено да поштује очување културних разлика у процесу друштвене интеграције. Такође, социјална укљученост не сме се сводити на пуки опстанак, елементарну биолошку и социјалну репродукцију живота појединаца и група, већ и њихове шансе да се укључе у развојне процесе и квалитетне услуге и ресурсе друштва. У методолошком смислу ова напомена пре свега значи да развијени скуп општих и национално специфичних индикатора искључености и ускраћености у анализи треба комбиновати и разврставати тако да се добије реална слика социјалне кохезије у једној земљи. Досадашња анализа резултата SILC анкете у Европи, као и анализе анкете о животном стандарду (АЖС) и анкете о стратегијама домаћинстава⁵ у Србији, већ су показале да запосленост, па чак и статус изнад линије ризика од сиромаштва не значе истовремено и нематеријално благостање и културну и социјалну партиципацију.

У том контексту, социјална ускраћеност се схвата двоструко: као апсолутна ускраћеност у смислу одсуства шанси или немогућности појединаца, домаћинстава, друштвених група да приступе одређеним ресурсима, инсититуцијама или се укључе у основне процесе свога друштва и као релативна ускраћеност, у смислу *смањених шанси* појединаца, домаћинстава, друштвених група (у односу на друге у истом друштву) да се укључе у квалитетне услуге, ресурсе и развојне процесе свога друштва. Иако концепт ускраћености, односно депривације, потиче из психологије и темељи се на концепту потреба, његово значење нипошто не треба свести на субјективну димензију. Осећај ускраћености свакако може да буде значајан у оцени друштвене ускраћености, али ускраћеност примарно представља објективно стање у коме постоји извесна сметња у приступу друштвеним ресурсима и процесима који доводи до задовољавања многоструких потреба, успостављања прихватљивих услова живота и активног учешћа у животу заједнице.

1.3. СПЕЦИФИЧНИ КОНТЕКСТ ДРУШТВЕНЕ УКЉУЧЕНОСТИ У СРБИЈИ

Друштво Србије, са становишта социјалне укључености, карактеришу две темељне специфичности: отежана и одложена постсоцијалистичка трансформација и последице ратних сукоба током распада Југославије и формирања нових држава у региону. Слом социјализма у Србији није праћен непосредним уласком у процес трансформације институција које је требало да успоставе нови оквир и механизме интеграције друштвених група. Током 90-их година друштво Србије се налазило у стању „блокиране трансформације” коју су карактерисали ауторитарни поредак прикривен квазидемократским политичким системом, контрола политичке елите над економским и осталим ресурсима, ширење неформалне привреде и организованог криминала. Затим, те године обележене су и политичким притиском на организације и канале који омогућавају повезивање и артикулацију интереса аутономних друштвених група, као што су слободни медији, универзитети, синдикати, покрети и невладине организације.

Пораст незапослености, осиромашење значајног дела популације, дисфункционалност институција, наметнули су потребу да се битни елементи друштвене интеграције преселе из формалног у неформални сектор. Током овог периода, најважнији механизми интеграције остваривани су на неформалном тржишту рада, у неформалним мрежама социјалне подршке, финансијске размене, образовања и сл. Неформални облици интеграције почињу на неписаним правилима и не могу осигурати постојаност интеграције појединаца и друштвених група у шири систем, те је током овог периода друштво Србије представљало једно суштински дезинтегрирано друштво. У наведеним условима социоекономски положај различитих друштвених група изразито је погоршан. Поред традиционално маргинализованих група: Рома, особа са инвалидитетом и сл., социоекономски положај се погоршава и код избеглица, интерно расељених лица са Косова, пензионера, незапослених, неквалификованих запослених лица итд.

Окончање ратних дејстава у региону и окончање Милошевићеве владавине 2000. године, означило је консолидацију транзиционих процеса и стварну промену базичних друштвених институција. Реформе, поред повољног економског раста, треба да успоставе и нове услове и механизме друштвене интеграције. Међутим, реформски процеси различитом брзином и уз неједнаку ефикасност захватају различите елементе система. Док је, на пример, реформа финансијског система спроведена релативно брзо и ефикасно, дотле се, услед економског реструктурирања и приватизације, стање на тржишту рада значајно погоршало након 2000. Тек након 2006. године, уочава се релативно преокретање трендова на тржишту рада у позитивном смеру (стопа незапослености благо опада док стопа запослености благо расте⁶). Ипак, значајан део радне снаге још увек ради на неформалном тржишту рада, што указује на тешкоће институционалних реформи у овом сектору.

⁵ Анкета о социоекономским стратегијама домаћинстава у Србији спроведена је до сада 4 пута: 2000, 2002, 2003. и 2007. године на националним узорцима. Од 2003. године анкета се спроводи путем стандардног инструмента у оквиру пројекта Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду који су финансирани од стране Министарства науке Републике Србије. (Бабовић, Цвејић, 2002, 2003, Бабовић, 2004)

⁶ Према подацима Анкете о радној снази стопа запослености у 2006. години износила је 49,9% а стопа незапослености 21,6%, док је у 2007. години стопа запослености износила 51,5%, а стопа незапослености 18,8% (РЗС, АРС, 2006, 2007).

Ускраћеност у Србији предмет је проучавања већ читав низ година. Са падом социјализма ово је постала не само тема за дијалог и изучавање него и област у којој треба ургентно, практично решавати проблеме настале услед транзиционог шока и ратних сукоба. Тако је до сада урађено више истраживања која су показала стање ускраћености за посебно угрожене групе, као што су: сиромашни (Цвејић, Бабовић, 2002, 2003), Роми (Илић, Бабовић, Цвејић, 2007), избеглице (Бабовић, Цвејић, Ракић, 2007), интерно расељена лица (Цвејић, Бабовић, 2008), жене (Бабовић, 2007) и сл. Многа од ових истраживања указују на изворе и дубину ускраћености наведених категорија становништва. Проблем је тежи код оних група које су од главних друштвених токова дистанциране и културним маркерима, као што је случај са Ромима и руралним становништвом.

Проблем је, међутим, што методологија за мерење и анализу укључености није уједначена и комплетна. Некомплетност се, с једне стране, односи на непокривеност свих основних индикатора укључености, а с друге стране, на немогућност обухватања свих критичних група мерењем. Може се, међутим, рећи да постоје четири анкетна истраживања која сада већ нуде систематски и упоредив увид у стање различитих димензија проблема друштвене искључености и која могу дати добру основу за изградњу јединственог система праћења индикатора социјалне укључености.

* Анкета о радној снази (АПС),

* Анкета о потрошњи домаћинства (АПД),

* Анкета о животном стандарду (АЖС) која је у Србији урађена већ три пута,

* Анкета о социоекономским стратегијама домаћинства (ИСИ ФФ).

Последње две анкете су на неки начин комплементарне. АЖС ставља јачи нагласак на прецизно мерење економског положаја и сиромаштва домаћинства и добра је основа за прецизно таргетирање политика у овој области. Анкета о социоекономским стратегијама домаћинства већи нагласак ставља на комбиновање економских, социјалних и културних фактора у профилисању акције домаћинства у покушају да се интегришу као и на њихову социјалну партиципацију и мрежну повезаност. Као таква, ова анкета, омогућује боље тумачење модела социјалног понашања који се профилишу у реалним социјалним и економским условима.

Најважнији циљеви процеса друштвене укључености већ су препознати у кључним државним стратегијама Србије, а пре свега у Стратегији за смањење сиромаштва. Социјална кохезија је присутна и као једна од најзначајнијих димензија у Стратегији одрживог развоја Републике Србије, а реализација и праћење Миленијумских циљева развоја у Србији у значајној мери се крећу у истом правцу. Национална стратегија запошљавања Републике Србије 2005–2010, експлицитно се позива на три основна циља Лисабонске стратегије, укључујући повећање кохезије и укључење на тржиште рада. У истој мери у којој борба против сиромаштва представља, заправо, један од најважнијих механизма друштвеног развоја у Србији, смањење искључености, односно повећање друштвене укључености представља основу за дефинисање било које развојне политике у земљи. Прибављање тачних и ажурних информација о стању искључености и њихово систематско праћење неопходно је основа за дефинисање практичних политика у овој области.

Процес развоја националних акционих планова у земљама чланицама ЕУ се може упоредити са применом Стратегије за смањење сиромаштва у Србији и другим земљама у региону, будући да овај процес третира сиромаштво и незапосленост као главне чиниоце који доприносе друштвеној искључености. Друштвена укљученост, међутим, подразумева још читав низ елемената – од људских права, преко друштвене партиципације до једнакости приступа социјалним услугама. Имајући у виду партиципативни и консултативни карактер процеса развоја Стратегије за смањење сиромаштва, Србија је спремна да се кроз метод отворене координације укључи у процес хармонизације социјалних политика на ефикасан и систематичан начин.

2. Операционализација социјалне укључености

У оквиру европског процеса друштвене укључености, праћење ове појаве остварује се преко четири основне димензије: финансијског сиромаштва, запошљавања, здравља и образовања. У заједничком упоредном извештају Европске комисије за 2003. годину, као и у бројним аналитичким текстовима о овом процесу, ова операционализација друштвене укључености у четири основне димензије сматра се почетном и привременом. Уочено је да постоји потреба да се додатно укључи и димензија становања, као и димензија социјалне партиципације. Међутим, за сада није постигнута сагласност о укључивању ових димензија на нивоу ЕУ, а као разлог наве-

дена је потреба да се темељније преиспитају упоредиви индикатори становања, као и врло сложено питање културне партиципације, која мора да поштује културне разлике, а ипак дефинише културну укљученост. Потребу да укључе додатне димензије у праћење социјалне укључености бројне чланице ЕУ задовољиле су дефинисањем посебних додатних димензија које се сматрају значајним за специфични национални контекст. Отуда поједине земље уводе и димензију животних услова која настоји да широко захвати различите аспекте нефинансијског сиромаштва, стилова потрошње, карактеристике инфраструктуре домаћинства или локалне заједнице.

2.1.1. Типологија индикатора

Треба нагласити да су сви индикатори за које се неопходна информација прикупља путем ЕУ SILC анкете разврстани на основу два критеријума. Прва подела је на примарне и секундарне. Примарни индикатори покривају широка подручја која се сматрају најважнијим у генерисању сиромаштва и друштвене искључености (запосленост, образовање и сл.). Намена секундарних индикатора је да допуне примарне и опишу друге важне димензије проблема. Државе које примењују ЕУ SILC анкету (а то су и неке државе које нису чланице ЕУ, као Швајцарска, Норвешка, Хрватска или Турска) обавезне су да податке о примарним и секундарним индикаторима (основна 21 Лакен индикатора) прикупљају сваке године, у делимично различитим или истим домаћинствима, према сопственом избору.

Осим Лакен индикатора, ЕУ SILC анкетом прате се и додатни показатељи који покривају још неке димензије друштвене укључености као што су социјална и културна партиципација, становање итд. Подаци за ове индикаторе ће се прикупљати сваке четири године, онда када одређена тема/димензија дође на ред. Тако је, на пример, модул о међугенерациском преносу сиромаштва био на реду 2005, модул о социјалној партиципацији 2006, а модул о становању 2007. Године, 2008. на реду је модул о презадужености, а 2009. о материјалној ускраћености (*Report from the commission to the council...*, 2008).

Друга подела је на апсолутне и релативне индикаторе. Апсолутни индикатори се мере на исти начин у свим земљама и свим временским тачкама, док се релативни индикатори прилагођавају специфичностима држава (нпр. због климатских разлика немају све земље потребу да мере ускраћеност загрејаности стамбеног простора; стопа домаћинства која не поседују аутомобил, на пример, може бити индикатор материјалне ускраћености, али ће висина стопе која означава ускраћеност опадати како буде растао стандард у земљи). У овом смислу сви национално специфични индикатори спадају у релативне, а ако се покажу трајним и широко распрострањеним могли би у даљем процесу усаглашавања методологије постати апсолутним индикаторима.

2.1.2. Методолошки стандарди за избор индикатора

Приликом избора релевантних индикатора у овом документу управљали смо се основним начелом да индикатори треба да задовоље следеће критеријуме⁷:

- * Релевантност: да одговарају основном пројектном циљу и операционалној основи.
- * Јасноћа: да буду разумљиви за заједницу
- * Друштвена легитимност: да су прихваћени од стране стручњака и заинтересованих страна
- * Валидност: да адекватно кореспондирају са концептом, односно појавом која се мери
- * Поузданост: да техничке процедуре које се користе у прикупљању података и конструисању индикатора стварају конзистентне мере
- * Специфичност: да варијације у подацима исходе из варијација у појави која се мери.
- * Осетљивост: да рефлектују промене у појави која се мери и да су осетљиви на ефективне политичке мере, али не и подложни манипулацији
- * Трајност: да мере дугорочне аспекте подложне променама
- * Робусност и статистичку валидност: да буду употребљиви у различитим контекстима и да се могу мерити на једнозначан начин

⁷ Наведени услови представљају универзалне принципе на којима треба да почивају индикатори у примењеним истраживањима и само се благо разликују од принципа за индикаторе у фундаменталним научним истраживањима у области друштвених наука. Принципи су овде наведени према *Social Watch (2007) The use of indicators in assessing social development*: 3.

- * Доступност: да су релативно лако доступни у постојећим статистичким праћењима и евиденцијама или да се могу увести уз повољне техничке услове и финансијске трошкове
- * Систематичност: да омогућују регуларно прикупљање у циљу лонгитудиналног праћења
- * Компаративност: да се могу употребити за поређења између држава, региона или делова популације
- * Подложност разврставању: да могу обезбедити податке за посебне групе у популацији (старосне, по полу, географској области и сл.).

Још једна битна околност коју смо узели у обзир је усредсређеност Подгрупе за индикаторе Комитета за социјалну заштиту ЕУ да користи индикаторе окренуте ка исходима, а не ка средствима (нпр. да мери учешће високообразованих у популацији, а не средства потрошена на високо образовање) (Atkinson et al., 2005: 42–43).

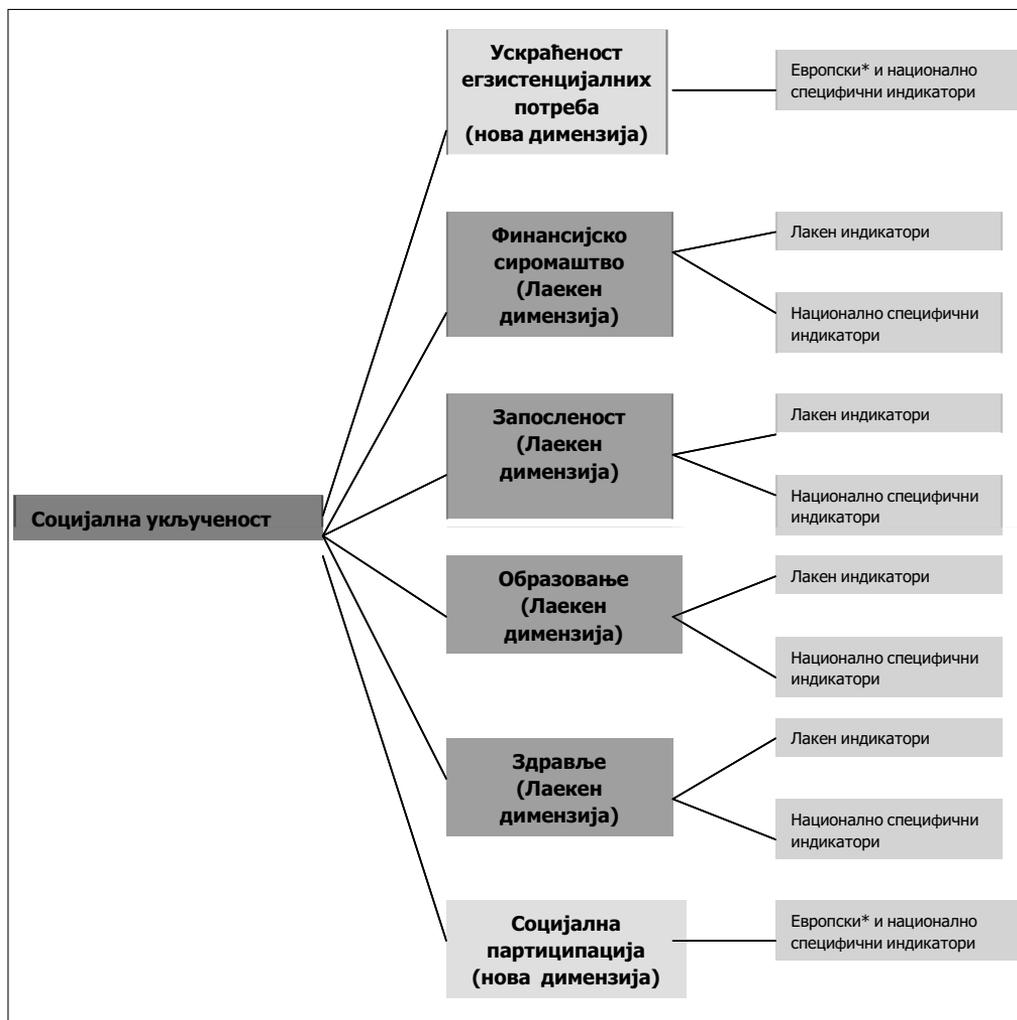
2.1.3. Методологија формулисања индикатора друштвене укључености у Србији

Бројна истраживања рањивих група и социјалне интеграције у Србији показала су да за велики број становника проблем укључивања у ширу заједницу почиње већ на првом кораку. Код Рома и једног дела интерно расељених лица проблем лежи у недостатку основних докумената којима би остварили грађански статус, а тиме и различита права везана за овај статус (право на здравствену заштиту, социјалну помоћ, подршку при запошљавању, политичку партиципацију итд.) (Цвејић, Бабовић, 2008; Илић, Бабовић, Цвејић, 2007). Код дела сеоског становништва, поготово старих, проблем лежи у одсуству било какве институционалне интеграције и елементарног социјалног старања (недостатак здравственог и пензијског осигурања и сл.). Осим тога, овој групи је приступ институцијама отежан због територијалне удаљености и непостојања одговарајућих транспортних могућности. Код старих је чест случај да немају ни основну информацију о правима на услуге социјалне заштите (Сатарић, Рашевић, 2007). Постоји и део урбаног и руралног становништва који не спада у категорију сиромашних, али који живи у условима вишеструке материјалне искључености (лоша исхрана, лоши стамбени услови, ослањање на хуманитарну помоћ итд.), а у интеграцији често не може да се ослони ни на примарне социјалне мреже (родбина, пријатељи, суседи) (Цвејић, Бабовић, 2002, 2003).

Квалитативно истраживање, које је рађено за потребе ове студије, у којем су учествовали припадници рањивих група показало је да испитаници најчешће наводе следеће четири појаве као кључне за добар/нормалан живот: запослење, срећан брак, одсуство проблема са децом и здравље. *„Кад човек има те четири ствари, све остало долази само од себе“* (самохрани отац, 57 година, кв. радник, запослен, има кућу и хектар земље, почиње да побољева па је пребачен на лакше радно место). Овај налаз поред две основне димензије друштвене укључености (запослење, здравље) истиче у први план и значај микросоцијалног окружења (брак, деца), као индикатора који припада димензији социјалне партиципације.

Из ових разлога, у дефинисању релевантних димензија друштвене укључености у Србији настојимо да проширимо операционални модел социјалне укључености новим димензијама, а тиме обезбедимо и низове додатних индикатора који треба да обезбеде прецизности увиде у стање и процесе социјалне укључености у Србији. Истовремено, неопходно је као окосницу задржати операционализацију димензија и индикатора ЕУ, те су основне Лакен димензије допуњене са две нове димензије, али су и индикатори за речене димензије проширени додатним показатељима који треба да омогуће праћење националних специфичности у датим димензијама. Поред четири основне Лакен димензије за праћење социјалне укључености у Србији предложене су још две нове: задовољавање основних егзистенцијалних потреба и социјална партиципација. Мерење укључености, када је реч о задовољавању основних егзистенцијалних потреба, треба да омогући додатни увид у основне услове живота. Основни услови живота, као што су: услови становања, исхране и одевања, повезани су са финансијским показатељима, али се не могу свести на њих. Мерење социјалне партиципације усмерено је на откривање недостатка основних услова за активно укључење у друштвену заједницу и обухвата приступ значајним социјалним услугама, као и учешће у политичком, грађанском и културном животу заједнице. Највећи број индикатора које смо разврстали у ове две димензије се већ налазе на агенди Подгрупе за индикаторе Европске комисије и дискутоване су у релевантним документима (Atkinson et al., 2005, различити извештаји подгрупе за индикаторе (ISG) Европском савету).

Графикон 1: Операционализација димензија социјалне укључености за Србију

* мисли се на индикаторе које су користиле неке европске земље у анализи друштвене укључености

Тестирање прелиминарне листе индикатора, кроз фокус групне дискусије, указало је и на значај феномена вишеструке ускраћености и специфичност тренутка започињања „спирале ускраћености“. У разговорима се показало да озбиљно нарушавање „квартета добрих ствари“, тј. губитак посла, или брачне размирице и развод или озбиљни проблеми са децом или болест у домаћинству (поготово када је нешто од тога везано за особу која је најважнија у стицању финансијских средстава у датом домаћинству) отвара пукотину кроз коју почиње да тече социјално искључивање датог појединца, односно његове породице/домаћинства. Налази истраживања упућују на постојање синдрома искључености, који подразумева узрочну повезаност кумулираних димензија социјалне искључености. Испитаници најчешће недостатак новца и запослења сматрају узроком других димензија искључености. Губитак запослења и дуготрајна незапосленост производе ланчани ефекат социоекономског пропадања, депривације, губљења социјалног капитала, нарушавања односа са другима. Сви разведени испитаници као главни разлог развода наводе незапосленост једног од партнера. Велики број испитаника је навео да је незапосленост покретач назадовања, окидач који доводи до почетка пропадања. „Поред својих многобројних последица незапосленост доприноси и ‘социјалном искључивању’ неких група и води ка губљењу поверења у себе, самосвести као и психолошког и психичког здравља.“ (Сен,

2002: 38). Ово указује да, у сплету вишеструке ускраћености, незапосленост има највећу специфичну тежину, што уједно указује на који проблем треба обратити највише пажње приликом планирања активности за повећање друштвене укључености.

Следећи битан налаз из фокус групних дискусија јесте да у неким димензијама социјалне укључености испитаници и не перципирају да су искључени, ускраћени. Ово се пре свега односи на облике социјалне партиципације који подразумевају учешће у сфери политике и културе. Овај налаз истраживања указује на извесан раскорак између објективног стања искључености и субјективног доживљаја појединаца, што упућује на потребу мерења раскорака између објективног стања и субјективне перцепције у неким димензијама (здравље, финансијско сиромаштво, социјална партиципација).

2.1.4. Праћење индикатора социјалне укључености по различитим обележјима

Како би се добила потпунија и прецизнија слика социјалне искључености различити индикатори из свих димензија се прате разврстано по различитим обележјима (пол, регион, старост, статус особе са инвалидитетом (ОСИ) итд). Разврставање је изузетно важно у праћењу социјалне укључености, јер омогућује да се неки индикатори, који немају валидност када је у питању општа популација, искажу на посебно угроженим друштвеним групама. Као што је случај са самим индикаторима, тако ни критеријуми разврставања нису у потпуности усаглашени. Неки заједнички индикатори подразумевају одређено разврставање, али је за сада остављено доста слободе за разврставање показатеља ускраћености како би се истакле националне специфичности. У случају Србије ово је посебно значајно јер, поред неких општих извора социјалне искључености, као што су нпр., статус ОСИ или старост, постоје најмање 4 значајне специфичности српског друштва које захтевају одговарајућу процедуру мерења искључености, а то су:

1. Велики број припадника ромске популације
2. Велики број присилних миграната (избеглице и ИРЛ)
3. Велики удео руралног становништва
4. Значајне родне неједнакости.

Из овог разлога, у Србији би скоро све примарне и секундарне индикаторе, као и национално специфичне индикаторе требало пратити најмање следећих 10 година разврстане и према етничкој припадности, статусу присилног мигранта и типу насеља (урбано/рурално) и према полу. У процесу усаглашавања методологије у ЕУ (Atkinson et al., 2005) два принципа разврставања су се наметнула као битна: према етничкој припадности и према поседовању држављанства земље боравка.

3. Индикатори социјалне укључености у Србији

У овом делу дата је анализа мерљивости Лакен индикатора у Србији, као и предлог листе национално специфичних индикатора, а посебно оних који би се односили на неке угрожене групе. Основни циљ ове кратке анализе јесте преглед Лакен и специфичних индикатора који се систематски прате код нас, као и анализа могућности праћења осталих показатеља (који се тренутно не прате) на основу постојећих статистичких истраживања.

3.1 ФИНАНСИЈСКО СИРОМАШТВО

3.1.1. Праћење Лакен индикатора финансијског сиромаштва у Србији

Следи преглед листе ЕУ Лакен индикатора у вези са финансијским сиромаштвом која је начињена на основу докумената Европске комисије (ЕС 2003, 2006):

Примарни индикатори

1. Стопа ризика сиромаштва укупно и по старосним групама и полу (учешће лица чији је доходак по потрошачкој јединици мањи од 60% медијане националног дохотка по потрошачкој јединици; доходак по потрошачкој јединици добија се дељењем дохотка домаћинства са модификованом OECD скалом која даје пондер 1,0 првом одраслом, 0,5 осталим одраслима старости 14 и више година и пондер 0,3 сваком детету старости испод 14 година).
- 1.1. Праг ризика сиромаштва укупно, за једночлано домаћинство, за домаћинство са два одрасла члана и двоје деце (илустративна вредност линије сиромаштва дефинисане код индикатора 1).
2. Стопа сталног ризика сиромаштва по старосним групама и полу (процент истих лица која су била изложена ризику сиромаштва у најмање две од три претходне године; неопходан услов је постојање панел-података).
3. Релативни јаз ризика сиромаштва (разлика између медијане дохотка по потрошачкој јединици и линије сиромаштва, изражена у проценту од линије сиромаштва).

Специфични индикатори

- 1а: Стопа ризика сиромаштва према типу домаћинства
- 1б: Стопа ризика сиромаштва према интензивности рада чланова домаћинства
- 1в: Стопа ризика сиромаштва према најчешћем статусу на тржишту рада и полу
- 1г: Стопа ризика сиромаштва према стамбеном статусу
- 1д: Дисперзија око прага ризика сиромаштва (учешће лица чији је доходак по потрошачкој јединици мањи од 40%, 50% и 70% медијане националног дохотка по потрошачкој јединици)

Секундарни индикатори

1. Неједнакост расподеле дохотка, однос квантила C80/C20
2. *Gini* коефицијент
3. Стопа ризика сиромаштва фиксирана у једном тренутку t (учешће лица чији је доходак по потрошачкој јединици у години t мањи од линије сиромаштва (дефинисаној на уобичајен начин – види индикатор 1) у години нпр. $t-3$, која је прилагођена за раст цена у претходне три године)
4. Стопа ризика сиромаштва пре новчаних социјалних трансфера (без пензија)
5. Ризик сиромаштва запослених (пуно/скраћено радно време)
6. Примаоци нето дохотка од социјалне помоћи у % од прага ризика сиромаштва за три типа домаћинства у којима ниједан члан није запослен

Ове индикаторе израчунавају и прате земље чланице ЕУ или на бази расположивих националних извора података (анкете о потрошњи домаћинства, микропописи, итд.) или на бази Статистике дохотка и услова живота (SILC). На пример, Бугарска и Румунија су наведене индикаторе израчунале на бази националних анкета о потрошњи домаћинства (ЕС, 2007). Почетком 2009. године се очекује да ће Лакен индикатори за све земље ЕУ бити израчунати на основу SILC анкете за 2007. годину, те да ће бити потпуно међународно упоредиви (ЕС, 2007).

Лакен индикатори везани за финансијско сиромаштво који се данас прате у Србији

Од наведених Лакен индикатора који се односе на финансијско сиромаштво једино је *Gini* коефицијент доступан кроз DevInfo базу података. *Gini* коефицијент такође је био израчунат за потребе Стратегије за смањење сиромаштва на основу података „Анкете о животном стандарду“ из 2002. године (Влада Републике Србије, 2003). Овај коефицијент израчунат је и 2006. и 2007. године (на основу „Анкете о потрошњи домаћинства“ – АПД). Остале Лакен индикаторе РЗС не израчунава, нити их израчунавају независни истраживачи или независне научне институције. Основни индикатор сиромаштва (1), стопа ризика сиромаштва – укупно, РЗС је израчунао и објавио у студији „Сиромаштво у Србији у 2006: прелиминарни резултати“. Међутим, тај индикатор, као и поменути *Gini* коефицијент, био је дефинисан на бази потрошње, а не дохотка, као проценат лица чија је потрошња по потрошачкој јединици била мања од 60% медијане потрошње по потрошачкој јединици. Због тога он није упоредив са индикатором препорученим од стране ЕУ.

Основни разлог непостојања Лакен индикатора везаних за финансијско сиромаштво у Србији јесте тај што је РЗС прихватио методологију мерења сиромаштва препоручену од стране Светске банке, где се као основни индикатор благостања користи потрошња⁸. Линија сиромаштва је дефинисана као апсолутна линија сиромаштва, што значи да она остаје фиксна у времену (тј. прилагођава се само због инфлације). За разлику од ове методологије, ЕУ користи доходак као меру благостања становништва, а линију сиромаштва формира као релативну меру (60% медијане потрошње по потрошачкој јединици) која расте са растом животног стандарда. Ова линија сиромаштва више је погодна за међународна поређења него за праћење динамике сиромаштва.

Не улазећи у предности и мане једне и друге методологије, са приближавањем Србије ЕУ, свакако се намеће потреба да се Лакен индикатори који се користе за земље ЕУ анализирају у контексту Србије, и процени могућност њиховог израчунавања и праћења у наредном периоду.

Могућности праћења Лакен индикатора у вези са финансијским сиромаштвом на основу постојећих статистичких истраживања

Постоје два основна извора података који би се могла користити за ту сврху, а то су Анкета о потрошњи домаћинства (АПД) и Анкета о животном стандарду (АЖС). Основно питање које се овде поставља односи се на могућност коришћења статистичких података о дохотку становништва за дефинисање Лакен индикатора у вези са финансијским сиромаштвом, као и питање квалитета тих података.

Предност коришћења података о дохотку домаћинства из АПД-а је у томе што се ради о редовном статистичком истраживању које РЗС спроводи годишње (тј. квартално), па се подаци о дохотку могу добијати континуирано, из године у годину. Поред тога, методологија концепирања и спровођења ове Анкете знатно је побољшана од 2005. године, као и сам квалитет података (Krstic and Sulla, 2007). Основни недостатак када је у питању АПД јесте тај што подаци о дохотку нису довољно разврстани, па поједини извори дохотка могу остати необухваћени анкетом случајно, а не из потребе испитаника да прикрије такве приходе. АПД прикупља податке о дохотку из 25 основних извора за свако домаћинство.

Са друге стране, Анкета о животном стандарду не спада у редовна статистичка истраживања, па се подаци о дохотку могу добити само за године у којима је ова анкета спроведена, а то су 2002, 2003. и 2007. година. Предност коришћења података о дохотку из Анкете о животном стандарду је у томе што су подаци о неким

⁸ Ово је био једини начин да се обухвате ефекти прихода из неформалне економије и помоћи које домаћинства у Србији добијају од рођака који су запослени у иностранству.

изворима дохотка више дезагрегирани, посебно доходак од рада и социјални трансфери, па се претпоставља да је и бољи обухват.

За разлику од резултата анализе индикатора друштвене укључености у Србији (Кокотовић, 2007) у којем се закључује да су за дефинисање свих Лакен индикатора који се данас не прате у Србији (изузев пет индикатора везаних за тржиште рада) потребна нова истраживања, овде се износи аргументација да је могуће израчунати скоро све Лакен индикаторе везане за финансијско сиромаштво на основу постојећих анкетних података. Било која од ове две анкете (АПД, АЖС) може се користити као извор података. Једина два индикатора које није могуће израчунати на основу предложених анкета су:

* Примарни индикатор 2 – **стопа сталног ризика сиромаштва (по старосним групама и полу)** . Овај индикатор није могуће израчунати, јер је услов за његово дефинисање постојање панел-података, што није случај када је у питању АПД и АЖС (2007). Наиме, овај индикатор би се могао израчунати само коришћењем панел-података АЖС-а из 2002. и 2003. године.

* Специфични индикатор 16: **стопа ризика сиромаштва према интензивности рада чланова домаћинства**. Овај индикатор није могуће израчунати, јер АПД и АЖС не постављају питање о радној интензивности чланова домаћинства.

Потребно је напоменути да је индикатор који је могуће израчунати, иако не на потпуно упоредив начин, секундарни индикатор 1в: **стопа ризика сиромаштва према најчешћем статусу на тржишту рада и полу**. Овај индикатор полази од дефиниције ЕУ „најчешћег статуса на тржишту рада“ према којој је лице активно ако је најмање шест месеци у години било запослено или незапослено, односно запослено ако је у току месеци када је било активно, период запослености био најмање једнак или већи од периода незапослености. АПД омогућава испитанику да се сам изјашњава о главној активности у протеклих годину дана, при чему дефиниција ЕУ не мора бити стриктно поштована⁹.

Све остале Лакен индикаторе (сем наведена два) у вези са финансијским сиромаштвом могуће је израчунати користећи постојеће анкете Републичког завода за статистику (РЗС), затим, АПД или АЖС. Како је методологија за мерење сиромаштва и праћење кретања сиромаштва у Србији област за коју је РЗС званично задужен, претпоставка је да би Завод био институција која би вршила званични обрачун ових индикатора.

Повећању међународне упоредивости ових индикатора свакако би допринело ревидирање листе свих извора дохотка у Анкети о потрошњи домаћинстава (АПД). То значи да би неке збирне ставке извора дохотка било потребно детаљније рашчланити. На тај начин Србија би се, у процесу транзиције ка ЕУ SILC истраживању, могла придружити Хрватској и Босни и Херцеговини које прате Лакен индикаторе у вези са димензијом „финансијско сиромаштво“ такође на основу података из АПД-а. Босна и Херцеговина је по први пут израчунала Лакен индикаторе и објавила их у Националном извештају о хуманом развоју (UNDP, 2007), који је посвећен друштвеној укључености. Једини индикатор који није израчунат на основу Анкете о потрошњи домаћинства (АПД) јесте онај који се односи на стални ризик сиромаштва и за чије израчунавање су коришћени панел-подаци из Анкете о животном стандарду (АЖС) Босне и Херцеговине, која је спроведена у периоду 2001–2004. Хрватска је такође све Лакен индикаторе везане за финансијско сиромаштво израчунала на основу АПД-а (The Institute of Economics, Загреб, 2006), изузев индикатора сталног ризика сиромаштва који није израчунат због непостојања панел-података.

На крају, потребно је напоменути да је агрегат дохотка потребно прилагодити дефиницији ЕУ, било да се као извор података користи АПД или АЖС. За израчунавање ЕУ Лакен индикатора везаних за финансијско сиромаштво

⁹ Уколико се АПД прилагоди потребама праћења Лакен индикатора, то би захтевало одређене измене у методологији и величини узорка. Да би се омогућили предложени нивои разврставања требало би анкету допунити додатним питањима (о миграцијама, етничкој припадности и сл.), а узорак би морао бити увећан толико да омогућује поуздано закључивање на нивоу региона. Под регионима се мисли на територијалне целине које би се добиле агрегирањем општина или управних округа (РЗС, на пример, тренутно користи поделу на „територије“: Војводину, Град Београд, западну Србију, Шумадију, источну и југоисточну Србију). Проблем подзаступљености одређених категорија становништва (нпр. неких етничких група) могао би бити разрешен њиховом натпропорционалном заступљеношћу у основном узорку.

штво коришћена је дефиниција дохотка без импутираних рента због међународне упоредивости, будући да ова ставка није расположива за све земље чланице. У нашем случају, основна разлика између дохотка израчуна-ног на бази података из АПД и АЖС огледа се у дохотку од импутираних рента за власнике некретнина, која није обухваћена у дохотку дефинисаном на основу Анкете о потрошњи домаћинстава, јер није било података за то, док је ова ставка укључена у доходак дефинисан на основу Анкете о животном стандарду. То значи да би ову ставку било потребно искључити из обрачуна дохотка на основу АЖС. Такође у агрегат дохотка ЕУ нису укључени природни приходи (природна потрошња и доходак запослених у природи). Ова компонента биће расположива за све земље које спроводе SILC (2007) и укључена у индикаторе који ће бити објављени почетком 2009. године (ЕС, 2007).

3.1.2. Предлог национално специфичних индикатора финансијског сиромаштва у Србији

Поред ЕУ Лакен индикатора у вези са финансијским сиромаштвом које прате земље чланице ЕУ, овде ће бити разматрани додатни индикатори специфични за контекст Србије које би било потребно дефинисати и пратити, као и разлози за то. У првом делу биће разматрани индикатори који се односе на целу популацију, а затим ће бити предложено њихово разврставање на неке друштвено маргинализоване групе.

Предлог неких национално специфичних индикатора:

1. *Раст дохотка средњег слоја у односу на раст дохотка сиромашних* (релативна линија сиромаштва фиксирана у једној години (60% медијане) која се прилагођава само за раст цена између две посматране године; средњи слој би се накнадно дефинисао у зависности од стопе ризика сиромаштва, а границе средњег слоја би биле такође фиксиране у базној години и прилагођене само за раст цена између две године)¹⁰.

Овај индикатор се односи на поређење раста дохотка средњег слоја у односу на раст дохотка становништва које је изложено ризику сиромаштва. Анализа сиромаштва Србије у периоду 2002–2007. године на основу АЖС (Крстић, 2008) указује да су сиромашнији слојеви становништва имали већу корист од економског раста тј. већи раст потрошње него остало становништво. У урбаним срединама, натпросечан раст потрошње имали су најсиромашнији и најбогатији становници, док је средњи слој имао раст потрошње који је испод просека. Ово указује на мање повољан положај средњег слоја у овом петогодишњем периоду, који би иначе требало да буде носилац економског развоја. Због тога, мислимо да постоје оправдани разлози за праћење економског положаја средњег слоја у наредном периоду.

2. *Стопа задужености домаћинства* (однос месечне рате кредита и укупног дохотка домаћинства)

2а. *Стопа задужености домаћинства по децилима дохотка*

Ова група индикатора односи се на степен задужености домаћинстава, који се из године у годину повећава, како због узимања ненаменских/потрошачких кредита, тако и због узимања стамбених кредита. Овај индикатор би требало пратити и према децилима дохотка, будући да сиромашнији слојеви становништва теже долазе до кредита. Уколико би се овај индикатор дефинисао на основу АЖС, онда би он могао да обухвати, поред задужења по основу банкарских кредита, и сва остала задужења домаћинства (позајмица од пријатеља, позаника итд.)

3. *Учешће социјалних трансфера (без пензија) у дохотку домаћинства према децилима дохотка*

3а. *Процент социјалних трансфера дистрибуиран становништву изложеном ризику сиромаштва* (ефикасност социјалних трансфера)

3б. *Процент релативног јаза ризика сиромаштва који је елиминисан социјалним трансферима* (ефективност социјалних трансфера)

Ова група индикатора односи се на учешће социјалних трансфера у дохотку домаћинства према децилима дохотка. Поређењем ЕУ Лакен индикатора 1 (ризик сиромаштва укупно) и индикатора 7 (ризик сиромаштва пре социјалних трансфера, без пензија) можемо видети какав ефекат социјални трансфери имају на смањење сиро-

¹⁰ *Логика је слична као код ЕУ Лакен индикатора б.*

маштва. Међутим, ти индикатори нам не говоре ништа о томе како је извршена алокација социјалних трансфера према висини дохотка домаћинства, односно, колико је учешће ових социјалних трансфера у дохотку оних слојева становништва који нису сиромашни. Такође је потребно пратити ефикасност и ефективност социјалних трансфера (национално специфични индикатор 3а и 3б) у циљу предлога мера које би се односиле на побољшање таргетираности социјалних трансфера.

4. *Стопа субјективног ризика сиромаштва* (линија сиромаштва одређена на основу дохотка становништва – 60% медијане – примењена је на субјективну оцену испитаника о најмањем новчаном износу неопходном за животне потребе).

Стопу субјективног ризика сиромаштва (национални индикатор 5) можемо поредити са стопом објективног ризика сиромаштва (Лакен индикатор 1). У Србији као и у другим земљама у транзицији субјективно сиромаштво знатно је веће од објективног, а пад субјективног сиромаштва био је нешто мањи од пада објективног сиромаштва у периоду 2002–2007. (Крстић, 2008).

Сви наведени национално специфични индикатори могли би се израчунати на основу података из АПД или АЖС, и то од стране Републичког завода за статистику.

У истраживању о друштвеној укључености у Србији, које је рађено за потребе Европске комисије (Економски институт, 2008), на основу расположивих истраживања закључује се да су најугроженије групе у Србији, како са аспекта финансијског, тако и са аспекта нефинансијског сиромаштва: Роми, посебно породице интерно расељених Рома, затим интерно расељена лица и особе са инвалидитетом.

Када су у питању Роми и интерно расељене породице Рома, скоро сви Лакен индикатори (изузев индикатора 1б, 2 и 6), као и национално специфични индикатори 3, 3а, 3б и 4, могли би се израчунати на основу АЖС где би се могли обухватити само Роми интегрисани у основну популацију, док би се ови индикатори за интерно расељене Роме могли израчунати на основу Анкете о расељеним лицима (АРЛ) из 2007. године. Поред ових индикатора могао би се израчунати још и индикатор: ризик сиромаштва према типу насеља и према етничком саставу насеља. У овом случају и даље остаје питање репрезентативности узорка за целу популацију Рома, пре свега због проблема обухвата оних Рома који живе ван насеља.

Претходно поменуте индикаторе могуће је израчунати за интерно расељена лица на основу поменуте АРЛ из 2007. године. Такође, ове индикаторе за особе са инвалидитетом могуће је израчунати користећи АЖС, на основу које су особе са инвалидитетом први пут анализирани на свеобухватан начин (РЗС и Светска банка, 2008).

3.2. ЗАПОСЛЕНОСТ

Тржиште рада представља једно од кључних подручја друштвене интеграције становништва радног узраста. Међутим, управо је тржиште рада након слома социјализма ушло у дуготрајан период континуираног погоршања, које се током деведесетих година пре свега десило као последица економске кризе, негативних стопа економског раста, пропадања предузећа и ратних услова, да би у другачијем облику били чак продубљени након 2000. као последица економског реструктурирања и приватизације. Кључни циљеви Националне стратегије запошљавања 2005–2010. усклађени су са Лисабонским циљевима и укључују: пуну запосленост, квалитет и продуктивност рада и друштвену кохезију и укључивање у тржиште рада. Стање на овом тржишту се у Србији прати редовно Анкетом о радној снази која се спроводи сваке године у октобру и која је усклађена са методологијом Eurostat-а. Од 2009. године ова анкета ће се спроводити квартално. Упоредиви индикатори прате се и у Анкети о животном стандарду, бар за основне показатеље тржишта рада. Подаци обе анкете показују тренд погоршања стања на тржишту рада од 2000, са првим знацима преокретања трендова у смеру побољшања који наступају између 2006. и 2007. године.

Тржиште рада није хомоген простор, већ се диференцира према низу димензија. Са становишта понуде послова и карактеристика радне снаге која се распоређује на те послове разликују се примарно и секундарно

тржиште рада. У примарном се налазе послови у развојним секторима економије, стабилнији и боље плаћени послови, који захтевају више квалификације, односно боље образовану радну снагу. У секундарном тржишту рада традиционално се налазе привремени, повремени, ниже квалификовани послови са мањим наградама и бенефицијама. Према другом критеријуму, тржиште рада се сегментира на формално и неформално. У првом радна снага ради у условима формалних уговора о раду, који морају бити усклађени са законским прописима који регулишу обавезе и права запослених. На неформалном тржишту рада, запослени обављају рад изван законских прописа, без регулисаних права и законске заштите и најчешће без одговарајућих бенефиција, бар у погледу основних права – на пензијско-инвалидско и здравствено осигурање. Тржиште рада се даље сегментира према низу социјалних обележја радне снаге: према полу, старости, образовању, социјалном капиталу од значаја за заузимање положаја на тржишту рада и тд.

Праћење укључености на тржиште рада стога треба да разликује два нивоа укључености: први ниво подразумева елементарни приступ запослењу, док други ниво подразумева приступ оним сегментима тржишта рада који обезбеђују формално, законски регулисано запослење, адекватно квалификацијама радне снаге и релативно постојано.

3.2.1. Праћење Лакен индикатора запослености у Србији

Европска методологија праћења социјалне укључености на тржишту рада, прати укљученост готово у потпуности само на првом нивоу. Запослење као димензија социјалне укључености прати се преко 5 индикатора, од којих су прва три примарна, а преостала три секундарна:

1. Регионална кохезија (дисперзија регионалних стопа запослености) која представља коефицијент варијације стопа запослености између региона унутар држава чланица ЕУ, разврстано према полу.

2. Стопа дугорочне незапослености која представља пропорцију лица незапослених 12 месеци и више у активної популацији, старости од 15 до 64 године, разврстано према полу.

3. Особе које живе у домаћинствима без иједног запосленог члана која представља пропорцију броја особа старости од 0 до 65 година, које живе у оваквим домаћинствима, у односу на укупну величину те старосне групе. Исти индикатор се примењује и на популацију од 0 до 60 година ради искључивања разлика у пензијским регулацијама. Овај индикатор се посебно рачуна за децу и популацију радног узраста (од 18 до 64 год.). Под релевантним домаћинствима подразумевају се сва домаћинства изузев домаћинства: у којима су све особе млађе од 18 година, у којима су све особе у узрасту од 18 до 24 године и на активном школовању или неактивне, или у којима су све особе старије од 65 (60) година и не раде.

4. Учешће дугорочно незапослених, које представља удео лица која траже запослење 12 месеци и више, у укупном броју незапослених лица, разврстано према полу.

5. Стопа веома дуге незапослености која представља пропорцију лица која траже запослење најмање 24 месеца у активном становништву (од 15 до 64 године старости).

Први индикатор би у Србији могао да се прати преко Анкете о радној снази уколико би узорак омогућио већ помињану поузданост на нивоу региона. Други, четврти и пети индикатор могу се без икаквих интервенција пратити на основу Анкете о радној снази. Трећи индикатор може да се прати на основу Анкете о животном стандарду, док последњи индикатор за сада није могуће пратити редовним статистичким истраживањима, али би уз малу интервенцију могао бити укључен у Анкету о радној снази и/или Анкету о животном стандарду.

Изузев првог индикатора, сви остали Лакен индикатори за димензију запослености мере заправо апсолутну искљученост са тржишта рада у датом временском пресеку. Ови показатељи свакако представљају и изразито релевантне индикаторе за праћење стања укључености на тржиште рада у Србији, али је због специфичних услова – економских и, шире, институционалних реформи, као и специфичних образаца сегментирања тржишта рада, потребно детаљније пратити како се дистрибуирају шансе за укључивање на тржиште рада и у релативном смислу. Прецизније, потребно је уочити да ли се појединцима и појединим друштвеним групама отварају различите шансе за приступ примарном и секундарном, формалном и неформалном тржишту рада. Уколико поједно од дефиниције друштвене укључености која подразумева да је социјална укљученост процес у коме појединци и групе имају приступ ресурсима који омогућују обезбеђивање минималног квалитета живота и

укључивање у развојне процесе друштва, онда је укључивање индикатора другог нивоа, односно индикатора релативне укључености готово једнако важно као и укључивање критеријума апсолутне укључености, тј. искључености.

3.2.2. Праћење национално специфичних индикатора запослености у Србији

Полазећи од претходно наведене оријентације, наведено је 14 индикатора који омогућају додатно праћење апсолутне и релативне искључености са тржишта рада, описујући прецизније димензију запослености у Србији. Неки од предложених индикатора су посве базични и самостално не описују довољно укљученост на тржишту рада, али су врло корисни у комбинацији са другим индикаторима или разврстани према посебним критеријумима.

1. *Стопа активности представља пропорцију суме запосленог и незапосленог становништва (обе категорије дефинисане према стандардима Међународне организације рада – МРО/ИЛО) у односу на становништво радног узраста (15–64 год.).* Овај индикатор суштински представља меру укупне понуде радне снаге у једном друштву у посматраном временском периоду. Он указује на величину и структуру људских ресурса на тржишту рада, те самостално не говори много о укључености на тржиште рада. Ипак, различита истраживања су показала да према овом индикатору постоје значајне разлике између мушакраца и жена (уп. Бабовић, 2007), као и код неких етничких група (нпр. Рома), или других рањивих група (особа са инвалидитетом, жена нижег образовања, и сл.), те да може представљати почетну, грубу меру изласка на тржиште рада, односно потпуне искључености са њега. Стопа активности може бити корисна на два примарна начина: код појединих група може указивати на неуључивање на тржиште рада због различитих разлога (нпр. традиционалистичких културних образаца који спречавају излазак жена на тржиште рада, обесхрабрености због дуготрајног неуспеха да се нађе запослење и сл.), у комбинацији са стопама запослености и незапослености, када је стопа активности на релативно високом нивоу, стопа запослености на ниском нивоу, а стопа незапослености на високом нивоу, овај индикатор може указивати на озбиљне тешкоће у запошљавању појединих група. Индикатор се може пратити преко АРС.

2. *Стопа запослености представља пропорцију запослених лица (према дефиницији МОР/ИЛО) код становништва радног узраста (15–64).* Ово је такође, један од основних индикатора тржишта рада који је потребно сагледати у комбинацији са другим индикаторима или разврстано на различите категорије према полу, старости, региону, етничкој припадности, према статусу присилних миграната, статусу особа са инвалидитетом итд. Овај индикатор заправо показује пролаз у статус запослености, али узет засебно не може да обезбеди прецизне информације. Наиме, извештаји Међународне организације рада управо показују да у неразвијеним земљама високе стопе запослености могу да указују на велико ангажовање популације у неформалним, најчешће пољопривредним, нископродуктивним радним активностима у циљу опстанка у условима изразитог сиромаштва. Стога овај индикатор треба да се анализира у комбинацији са додатним индикаторима који указују на врсту и квалитет запослења. Бројна истраживања рањивих група у Србији показала су да постоје значајне разлике у стопама запослености између жена и мушкараца, између опште популације и појединих рањивих група (Рома, интерно расељених лица). Индикатор се може пратити преко Анкете о радној снази (АРС).

3. *Структура запослености према професионалном статусу представља учешће предузетника, samozапослених, запослених радника за плату и помажућих чланова домаћинства у укупном броју запослених.* Овај индикатор се показао као значајан код истраживања положаја на тржишту рада појединих рањивих група. Подаци из Анкете о животном стандарду спроведене на узорку интерно расељених лица, показали су да интерно расељени Роми имају изразито високо учешће samozапослених у категорији запослених, јер настоје да проблем незапослености разреше самосталним неформалним обављањем посла (Цвејић, Бабовић, 2008). Такође, истраживање о положају избеглица показало је да се ова популација, суочена са изразито нестабилним положајем на тржишту рада, много више него домицилна популација одлучује да започне самосталан посао било у виду формализоване samozапослености, или у виду предузетништва (Бабовић, Цвејић, Ракић, 2007). Истраживање о положају жена на тржишту рада у Србији показало је да је међу женама запосленим у пољопривреди високо заступљена категорија помажућих чланова домаћинства који представљају неформално запослену и неплаћену радну снагу (Бабовић, 2007). Потребно је разврставање према полу, старости, образовању, етничкој припадности, типу насеља, статусу присилних миграната. Индикатор се може пратити преко Анкете о радној снази (АРС).

4. *Стопа запослености према најчешћем статусу активности у последњој години.* За разлику од претходне, стандардне стопе запослености, која се израчунава на основу података добијених за кратак референтни период пре истраживања (обично претходна недеља), ова стопа представља пропорцију особа које су навеле да су у претходној години биле запослене више од 6 месеци (не нужно у континуитету) у односу на лица радног узраста. Овај индикатор представља оштрију меру запослености, при чему се особе које су у референтном периоду од годину дана искључиво региструју као запослене. Овакав индикатор не користи се као засебан индикатор у EU SILC методологији, већ за разврставање стопа ризика од сиромаштва. Међутим, узет засебно и у комбинацији са другим индикаторима тржишта рада он представља и добру меру релативно пуне запослености на нивоу године. Овај индикатор такође треба да буде разврстан према полу, старости, образовању, етничкој припадности, статусу присилних миграната, као и да буде приказан за категорију особа са инвалидитетом. Индикатор се може пратити преко APC.

5. *Учешће запослених са мање од 15 радних сати недељно* представља пропорцију запослених који у току недеље раде мање од 15 сати у укупном броју запослених. Овај индикатор указује на прикривену незапосленост са обзиром на изузетно мали интензитет рада на индивидуалном нивоу. Међутим, овај индикатор треба користити у комбинацији са показатељима сиромаштва, као и са индикатором радног интензитета на нивоу домаћинства. У досадашњим истраживањима овом индикатору није придаван посебан значај, а Анкета о радној снази (APC) већ прикупља податке на основу којих би се могао анализирати овај индикатор. Наведени индикатор треба да буде разврстан према полу, старости, образовању, етничкој припадности, статусу присилних миграната, као и да буде приказан за категорију особа са инвалидитетом.

Последња два индикатора би требало боље да прате интензитет и постојаност запослења од уобичајених индикатора који мере учешће запослених са делимичним радним временом, повремено и сезонски запослене у укупном броју запослених. Према најновијим подацима Анкете о животном стандарду (АЖС) међу запосленима који су испод линије сиромаштва је 42% оних који немају стално запослење, док су они који су изнад линије сиромаштва, у 88% случајева, запослени на неодређено време.

6. *Радни интензитет домаћинства* се добија тако што се укупан број месеци које су чланови домаћинства у радном узрасту провели у статусу запослености, у току претходне године, подели са бројем месеци које су исти чланови теоријски могли да проведу у статусу запослености. Овај показатељ није до сада коришћен у домаћим анализама тржишта рада, док представља значајну иновацију у модификованим Лакен индикаторима и показује пун, односно мали интензитет укључености домаћинства у сферу рада. Овај индикатор може добро да покаже разлике код домаћинства појединих категорија становништва као и појединачних чланова домаћинства, или да омогући увиде у повезаност интензитета рада са аспектима финансијског сиромаштва. Индикатор се може израчунати из анкете о социоекономским стратегијама домаћинства.

7. *Учешће неформално запослених (без формалног уговора о раду или регистроване фирме или регистрованог пољопривредног газдинства)* представља пропорцију запослених који раде без формалног уговора о раду, предузетника и samozапослених без регистроване фирме, пољопривредника без регистрованог газдинства, у односу на укупан број запослених лица. Овај индикатор је од посебне важности за проучавање социјалне укључености на тржишту рада у Србији, с обзиром на то да и последње истраживање о животном стандарду показује високо учешће неформално запослених од 35% (Студија о животном стандарду, 2008). Истовремено, ово истраживање је показало да је у односу на 2002. годину дошло до значајног преокрета. Наиме, тада је испод линије сиромаштва био већи проценат запослених у формалном сектору (58%) него у неформалном сектору (42%), док је у 2007. години од укупног броја запослених који су испод линије сиромаштва, преко 72% било запослено у неформалном сектору. Овај индикатор такође треба да буде разврстан према полу, старости, образовању, етничкој припадности, статусу присилних миграната, као и да буде приказан за категорију особа са инвалидитетом. Индикатор се може пратити преко APC.

8. *Учешће дугорочне неформалне запослености* представља пропорцију неформално запослених који се у том статусу налазе две године и дуже. Овај индикатор треба да омогући увиде у дуготрајан отежан приступ формалном тржишту рада. Потребно је разврставање по полу, образовању, етничкој припадности, старости, статусу присилних миграната и особа са инвалидитетом. Индикатор се може пратити преко APC.

9. *Секторска структура запослености представља учешће запослености у појединачним привредним секторима у односу на укупну запосленост.* Овај индикатор примарно служи да опише економску структуру једног друштва преко дистрибуције радне снаге. Међутим, он истовремено може да покаже да ли су поједине групе ускраћене у могућностима укључивања у развојне секторе економије, или, да ли се поједине групе концентришу у појединим традиционалним, нископродуктивним секторима као и онима у којима постоје изразито неповољни услови рада. Истраживање о положају Рома на тржишту рада у Шумадијском управном округу показало је, рецимо, да припадници ромске популације не само да имају значајне тешкоће да се укључе у формално тржиште рада већ и онда када успевају да се формално запосле, та запосленост се концентрише у комуналним делатностима. Да би сегрегација радне снаге према привредним секторима могла бити уочена са становишта неједнаке дистрибуције шанси за укључивање у модерне привредне секторе, потребно је применити класификацију сектора ISIC 4 (International Standard Industrial Classification – revision 4) која тек треба да буде примењена од 2009. године. Овај индикатор такође треба да буде разврстан према полу, старости, образовању, етничкој припадности, статусу присилних миграната, као и да буде приказан за категорију особа са инвалидитетом. Индикатор се може пратити преко APC.

10. *Стопа незапослености представља пропорцију особа које су у референтном периоду биле у статусу незапослености (према ILO дефиницији) у односу на укупан број активних лица.* Ова стопа, попут стопа активности и запослености представља елементарни показатељ тржишта рада, значајно грубљи од Лакен индикатора дугорочне и врло дуге незапослености. Ипак представља значајан показатељ који у комбинацији са стопама активности и запослености, и уз одговарајућа разврставања према полу, старости, етничкој припадности, статусу присилних миграната, и неким маргинализованим категоријама становништва може да покаже размере релативне искључености из сфере запослености. Индикатор се може пратити преко APC.

11. *Учешће незапослених који су одустали од тражења посла представља пропорцију особа у статусу издржаваних лица која су одустала од тражења посла и прешла у неактивни статус.* Овај показатељ показује ефекте дуготрајне незапослености, односно „обесхрабрене“ незапослене који се искључују са тржишта рада, при чему треба да детектује и разлоге за овакво повлачење (дуготрајна немогућност да се запосли, брига о породици, и сл.). Овај индикатор треба да буде разврстан према полу, старости, образовању, етничкој припадности, статусу присилних миграната, као и да буде приказан за категорију особа са инвалидитетом. Овај показатељ тренутно није могуће систематски пратити.

12. *Учешће незапослених који се не налазе на евиденцији Националне службе за запошљавање (НСЗ) представља пропорцију лица која се према дефиницији ILO налазе у статусу незапослености, али нису пријављена на евиденцију Националне службе за запошљавање, у укупном броју незапослених лица.* Овај индикатор треба да покаже искљученост из услуга посредовања националне институције задужене за запошљавање. Истраживање о положају избеглица на тржишту рада показало је да око 4% незапослених нису пријављени код НСЗ (Бабовић, Цвејић, Ракић, 2007), док је истраживање о положају Рома на тржишту рада у Шумадијском округу показало да чак 42% незапослених Рома није пријављено код НСЗ (Илић, Бабовић, Цвејић, 2007). Овај индикатор такође треба да буде разврстан према полу, старости, образовању, етничкој припадности, статусу присилних миграната, као и да буде приказан за категорију особа са инвалидитетом. Овај индикатор тренутно није могуће систематски пратити.

13. *Учешће у програмима активног запошљавања представља пропорцију незапослених који су били укључени у програме активног запошљавања Националне службе за запошљавање (НСЗ) у току последње године у укупном броју незапослених.* Овај индикатор треба да пружи увид у приступ услугама подршке при запошљавању, разврстаном према полу, старости, образовању, етничкој припадности, статусу присилних миграната, као и да буде приказан за категорију особа са инвалидитетом. Податак се може добити из НСЗ.

14. *Број одобрених кредита за покретање сопственог посла (start-up кредити) који се исплаћују из државног буџета за незапослене, у односу на број незапослених.* Овај индикатор указује на посебно значајан облик подршке запошљавању, а треба га пратити разврстаном према полу, старости, образовању, етничкој припадности, статусу присилних миграната, као и статусу особа са инвалидитетом. Овај показатељ тренутно није могуће систематски пратити.

3.3. ЗДРАВЉЕ

Светска здравствена организација здравље дефинише као „пуно физичко, психичко и социјално благостање, а не само одсуство болести или исцрпљености”. Овакво разумевање здравља у знатној мјери изједначава појмове бити здрав и благостање. Појам ‘здрава особа’ у овом случају подразумева и физичко и ментално здравље, али и друштвену прилагођеност и испуњеност.

Истиче се да је директни допринос медицинских услуга, у смислу побољшања здравља становништва око 10%, док је осталих 90% резултат других процеса.¹¹ Главне одреднице здравља у корелацији су са условима живота, факторима окружења, стилем живота и биолошким факторима као што су старост, пол и наследни фактори. Фактори као што су стамбени простор, квалитет исхране, образовање, радни услови, квалитет воде и санитарни услови, услови превоза, фискална регулатива и политика социјалне помоћи, често имају снажнији утицај на здравље становништва, него што га има сам здравствени сектор.¹²

Здравствени систем у Србији у последњих неколико година налази се у интензивном реформском процесу који се огледа у неколико поља. Промене се врше у систему осигурања, организације и финансирања примарне здравствене заштите, организацији здравствених служби, али и у области праћења задовољства како корисника, тако и запослених у здравственим службама.

Промене које су се догодиле у овој области и имају директне везе са праћењем и мерењем социјалне укључености јесу промене које су се догодиле у области права на здравствено осигурање. Закон о здравственом осигурању и низ подзаконских аката препознају потребе и дефинишу начине како се осетљиве групе могу осигурати (Други извештај о имплементацији ССС, Влада РС, 2007: 108–109)

3.3.1. Праћење Лакен индикатора здравља у Србији

Највећи број индикатора који се могу пронаћи у различитим извештајима и стратегијама, како домаћим тако и страним, мери *доступност услуга здравствене заштите*. Поред тога, битан сегмент који се мери је *субјективни осећај здравственог стања* у коме се појединац налази. То свакако зависи од општих услова живота и вредновања здравља. У ЕУ методологији за праћење социјалне укључености дефинисана су два индикатора за димензију здравља:

1. Очекивано трајање живота – операционализовано као број година живота који се очекује да ће достићи особе старости 0,1 и 60 година, деагрегирано према полу.
2. Субјективни здравствени статус према нивоу прихода – пропорција популације старости 16 година и више у најнижем и највишем квинтилу дистрибуције прихода која оцењује своје здравствено стање као лоше или веома лоше.

Оба Лакен индикатора здравља спадају у групу примарних индикатора. Значајно је запажање стручњака за методологију праћења социјалне укључености у ЕУ да наведена два индикатора нису сасвим задовољавајућа иако очекивано трајање живота према њиховом суду јасно захвата централни аспект ширег социјалног благостања (Atkinskon et al., 200:138). По њиховој оцени, било би потребно дефинисати хармонизовани индикатор превременог mortalитета о коме треба још да се постигне сагласност.

Очекивано трајање живота представља и један од три индикатора за композитни индекс хуманог развоја (HDI) Уједињених нација. Према извештају UNDP из 2006. индекс очекиваног трајања живота у Србији износио

¹¹ Dahlgren G., *The Need for Intersectoral Action for Health. The European Health Policy Conference: Opportunities for the Future – Потреба међуресорног дјеловања у сврху здравствене заштите. Европска конференција о здравственој политици, WHO Regional Office for Europe – Регионални уред WHO за Европу, Копенхаген, 5–9. децембра 1994, стр. 18, преузето из Извештаја о хуманом развоју БиХ, 2007.*

¹² WHO, *Health 21 – Health for All in 21st Century – Здравље 21 – Здравље за све у 21. стољећу, Регионални уред WHO, Копенхаген, 2000, преузето из Извештаја о хуманом развоју БиХ, 2007.*

је 2004. 72,4 године. Податке за овај индикатор прикупља Републички завод за статистику и објављује у статистичким годишњацима, а у публикацији 'Општине у Србији' и на нивоу општине. Други индикатор – субјективна оцена здравственог стања појединца, има за циљ да утврди самопроцену здравственог стања појединца по различитим областима: психичко здравље, физичко здравље и утицај здравственог стања на редовне активности – укључен је у истраживања Института Батут и Светске банке из априла 2007, (*Истраживање здравственог стања становништва Србије*), као и у Анкету о животном стандарду.

3.3.2. Предлог национално специфичних индикатора здравља у Србији

Поред два наведена Лакен индикатора, за праћење социјалне укључености у Србији било би потребно укључити и додатне индикаторе за димензију здравља.

1. *Стопа непокривености здравственим осигурањем је проценат лица без здравственог осигурања у односу на укупну популацију*, разврстано према полу, старости, региону, приходу, типу насеља, статусу присилних миграната. Према подацима последње Анкете о животном стандарду (АЖС) 6% становника Србије нема здравствено осигурање. Учешће особа без здравственог осигурања је изнад просека међу Ромима, незапосленима, становницима руралних средина (АЖС, драфт извештај, 2008).

2. *Немогућност приступа здравственој нези (посета доктору и зубару) због финансијских разлога је проценат особа које су навеле да су у претходној години најмање 10 пута одустале од посете лекару, зубару, те од дијагностичког или терапијског третмана због недостатка новца*. Овај индикатор проверен је у истраживању које је рађено 2006. године (Институт Батут и Светска банка). Показало се да постоје значајне разлике између опште популације и 20% сиромашних. Такође су се показале разлике у процентима одраслог становништва које има свог лекара опште медицине и процентима оних који имају свог зубара. Нешто мање разлике су се показале између ове две групе у посетама лекару у последњих годину дана. Најочљивија разлика се појављује код питања које се односи на коришћење услуга приватне праксе (Други извештај о имплементацији стратегије за смањење сиромаштва у Србији, Влада Републике Србије, 2007). Потребно је разврставање према полу, старости, приходу, типу насеља, региону, статусу присилних миграната, статусу особа са инвалидитетом.

3. *Немогућност да се набаве од стране лекара прописани лекови, медицински третман и ортопедска помагала због недостатка финансијских средстава*. Исказује се пропорцијом лица која у току претходне године нису била у могућности да набаве лекове и/или ортопедска помагала због недостатка новца. Последња Анкета о животном стандарду показала је да хронични болесници који се налазе испод линије сиромаштва не узимају редовно одговарајуће лекове. Недостатак финансијских средстава за узимање одговарајуће терапије, међутим, потребно је пратити код свих који су имали потребе за терапијом лековима, или потребу набавке помагала, а не само код хроничних болесника. И овде је потребно разврставање према полу, старости, приходу, типу насеља, региону, статусу присилних миграната, статусу особа са инвалидитетом.

4. *Особе које имају хроничну болест која их дуготрајно ограничава у свакодневним активностима, а немају проглашен инвалидитет*. Исказује се процентом особа које имају званично дијагностиковану болест на основу које се према закону додељује одређен степен инвалидитета, а немају признат инвалидитет. Овај показатељ је од посебне важности због тога што статус инвалидитета обезбеђује приступ посебним ресурсима и услугама, те регулише специфична права у области рада, запошљавања, социјалних бенефиција и здравствене заштите особа са инвалидитетом. У досадашњим истраживањима овакав индикатор није дефинисан те би било важно његово укључивање у будућа истраживања.

5. *Стопу потхрањене/гојазне деце представља пропорција деце која према стандардима Светске здравствене организације спадају у потхрањену/гојазну децу у укупној популацији датог узраста*. Лоши услови живота и неодговарајућа храна доводе до проблема потхрањености или гојазности деце. Због тога би требало пратити овај индикатор разврстано према приходима домаћинстава у којима живе деца, према типу насеља и региону.

6. *Стопа смртности одојчади и деце до 5 година је пропорција деце која су умрла пре навршене године живота у односу на укупну популацију деце до годину дана, као и пропорција деце умрле до 5 навршене године живота у односу на укупну популацију старости до пет година*. Ово је пре свега индикатор друштвеног развоја,

али свакако представља и значајан показатељ услова живота. Овај индикатор треба да покаже разлике између опште популације и угрожених група и на тај начин да слику о здравственој заштити најугроженијих група¹³. Неопходно је да се овај податак прати коришћењем истог извора за више рањивих група. Овај индикатор треба разврстати према приходима домаћинстава у којима живе деца према типу насеља, региону.

7. *Покривеност имунизацијом* – удео вакцинисане деце представља пропорцију деце уредно покривене имунизацијом у односу на укупну популацију деце. Овај индикатор показује колико су рањиве групе укључене у здравствени систем и колико користе обавезни део здравствене заштите. Разлози за некоришћење могу бити многи: необавештеност, удаљеност, непоседовање обавезног здравственог осигурања које по закону треба да имају сва деца старости до 15 година. Овај индикатор такође треба разврстати према приходима домаћинстава у којима живе деца, према типу насеља и региону.

8. *Удео женске популације старе 15 и више година који у последње две године није посетио гинеколога јесте пропорција жена, старости 15 и више година, које нису посетиле гинеколога у последње две године у укупној популацији жена старости 15 и више година.* Овај индикатор је родно специфичан и мери здравствену превенцију жена. Потребно је податке разврстати према старости, образовању, типу насеља, региону, висини прихода домаћинства. Анкета о животном стандарду (АЖС) региструје посете гинекологу али само у току последњег месеца, што је превише рестриктиван критеријум. Према подацима последње АЖС само је 2,2% жена, узраста од 15 година и више, посетило гинеколога у току последњег месеца. Препоручује се постављање временског оквира дужег од 2 године.

3.4. ОБРАЗОВАЊЕ

Данас се у свим развојним плановима развијених земаља и међународних организација знање сматра једним од основа напретка, раста и благостања. „Друштво засновано на знању” је пројекција развојних стратегија, али и достигнут циљ у једном броју најразвијенијих земаља. Осим тога, знање и образовање су уграђени и у основни циљ Лисабонске стратегије „да Европа до 2010. године постане најконкурентнија и најдинамичнија економија у свету, заснована на знању и способна за одрживи економски раст, уз повећање броја и квалитета радних места и већу социјалну кохезију”. Проширено знање и овладавање савременим технологијама није само основа раста и развоја, него за све већи број људи постаје предуслов интеграције у глобално информатичко друштво. Из тог разлога се јавља потреба за континуираним усавршавањем знања и вештина, што је довело до развоја концепта „доживотног учења”. Ова нова образовна стратегија захтева флексибилни образовни систем који је у сталном процесу адаптације и иновације, а локације учења се из традиционалних образовних институција шире у предузећа, институције и невладине организације.

У мери у којој расте значај знања у савременом свету оно постаје и све већи дискриминациони фактор. У одређеним условима знање је конкурентно финансијском капиталу као извор моћи и контроле, а на основном нивоу представља критеријум искључења за чланове друштва који имају ниско образовање и не могу да овладају средствима и процедурама интеграције у модерно друштво.

Са развојног аспекта посебно је важно образовање деце, како за појединце, тако и за колективитете. Ускраћеност приступа образовним институцијама и ресурсима у раном узрасту снажно детерминише развојни пут деце из друштвено маргинализованих слојева и група и ствара велике и тешке препреке за њихову успешну интеграцију у друштво благостања и раста. И обрнуто: образовање може бити најуспешнији пут за излазак из зачараног круга беде. Због тога овај проблем мора имати посебну пажњу државе и друштва.

¹³ Показало се да постоји значајна разлика код опште популације и код Рома. Подаци за општу популацију су добијени из Републичког завода за статистику, а за ромску популацију из истраживања које је рађено за потребе The United Nations Children's Fund (UNICEF). Поставља се питање упоредивости ових података. РЗС у оквиру листића о случају смрти прати податак о националној или етничкој припадности, тако да је на овом нивоу могуће обавити дисагрегацију на основу јединственог извора података.

Због свега наведеног од изузетног је значаја чињеница да и најновији подаци Тима потпредседника Владе за смањење сиромаштва говоре да је 18,7% домаћинстава са носиоцем који је без школе или има незавршену основну школу – сиромашно. То је уједно и највећи индекс сиромаштва имајући на уму све образовне групе (Студија о животном стандарду, 2008: 20). Логично је да је овај проблем посебно наглашен у категоријама становништва које имају повишену инциденцију ниског образовања (Роми, рурално становништво, старији од 65 година).

3.4.1. Праћење Лакен индикатора образовања у Србији

Образовање је у фокусу многих међународних докумената и програма за децу као што су Декларација са Светског самита за децу (WSC¹⁴) „Свет по мери детета“ (WFFC¹⁵) и Миленијумски развојни циљеви (MDG¹⁶), декларација образовање за све¹⁷, али се налази и у фокусу Националног плана акције за децу и Стратегије за смањење сиромаштва који су усвојени од стране Владе Републике Србије.

Индикатори образовања су укључени у све важне стратегије/процесе који се баве проблемима једнакости и укључености. Кључни индикатори којима се описује „друштвено стање“ или „друштвена укљученост“ су писменост, упис у образовне институције и постигнути ниво образовања. Индекс хуманог развоја (HDI) – Програма за развој Уједињених Нација – садржи два индикатора знања и образовања (Scott, 2004).

1. Писменост је способност да се идентификује, разуме, интерпретира, ствара, комуницира и рачуна, користећи писане и штампане материјале повезане са различитим контекстима (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO) и исказује се као пропорција писмених у односу на укупну популацију старију од 7 година.

2. Образовање се исказује преко нето количника уписа (GER – gross enrolment ratio) на примарном, секундарном и терцијарном нивоу (број уписаних, без обзира на узраст, у односу на број становника у званичном образовном узрасту).

У процесу социјалне укључености у ЕУ такође се користе три индикатора знања и образовања. Ови индикатори су уврштени на листу Лакен индикатора.

1. Пропорција особа које рано напуштају школовање је удео особа старих од 18 до 24 године који су достигли 3-годишње средње образовање или мање (до нивоа 2 према Међународној стандардној класификацији образовања из 1997 – ISCED-97) и који се тренутно не образују (формално или неформално) – примарни индикатор

2. Писменост исказана као слаби резултати ученика на PISA тесту (OECD-ов програм међународног оцењивања ученика). Овај тест мери знања и вештине 15-годишњих ученика (читање, математичка и научна писменост), али не само са аспекта школских програма него и са аспекта оспособљености за живот одраслих¹⁸. Ово је нови примарни индикатор.

3. Пропорција становништва радног узраста које има ниско образовно постигнуће (ниво 2 или мање по ISCED-97) – секундарни индикатор.¹⁹

Подаци за први Лакен индикатор у Србији се могу добити из АПД, АРС и АЖС, а подаци за трећи из пописа из АПД, АРС и АЖС. Што се тиче другог наведеног индикатора, Србија је у претходне две године била обухваћена PISA истраживањем. Подаци за сва три индикатора сумарно говоре о лошем стању образовања у Србији и великој дистанци у односу на земље ЕУ и то не само 15 старих чланица, него и 10 нових. Једино Бугарска и Румунија дају слику сличну оној у Србији.

¹⁴ WSC – World Summit for Children.

¹⁵ WFFC – World Fit for Children Declaration.

¹⁶ MDG – Millennium Development Goals.

¹⁷ Education for All Declaration and Plan of Action, Dakar, Senegal 2002, EFA Jomitjan 1990.

¹⁸ Писменост се у PISA тестирању схвата као интердисциплинарна и функционална категорија и не подразумева верност курикулуму, па ни циљ истраживања није у праћењу степена реализације курикулума. Основни циљ је тестирање ефикасности образовних система у развијању компетенција које имају значај за лични и професионални развој појединца и за функционалност друштвене заједнице.

¹⁹ Ови индикатори су у складу са развојним циљевима Лисабонске стратегије у области образовања, али не покривају све циљеве. (Види: Progress Towards the Lisbon Objectives in Education and Training, 2005 перопт)

3.4.2. Предлог национално специфичних индикатора образовања у Србији

На недовољност постојећих индикатора образовања у мерењу социјалне укључености у ЕУ је већ указано (Atkinson, 2005: 122). Уједно је указано и на потребу пажљивог конструисања индикатора како би они одсликали реално стање у образовању једне нације, али и били прилагођени процесу хармонизације мерења. У овом смислу сугерисано је да (не)писменост треба пратити код свих узраста становништва, као и да међугенерациско преношење ниског образовања представља посебан проблем у генерисању сиромаштва и искључености.

И у погледу образовања стање у Србији одликују одређене специфичности. Структура привреде и степен урбанизованости утичу на неповољну образовну структуру становништва. Ово се одсликава не само кроз просечно образовно постигнуће него и кроз обухват институционалним образовањем, рани прекид образовања, па и слабу функционалну писменост. Посебан проблем представља ромска популација код које је образовна слика изузетно неповољна.

1. *Обухватност предшколским образовањем деце.* Први корак на којем почиње социјално искључење деце јесте предшколско образовање. Обухват институционалним предшколским образовањем није у Србији нижа него у многим другим земљама и очигледно је да се оно још увек посматра као помоћ запосленим мајкама више него као важан облик институционалне бриге о раном расту и развоју деце. Ипак, већ и на овом нивоу су видне разлике између ромске и неромске популације, урбане и руралне популације и становника Београда и осталих подручја у Србији (MICS3 draft report).

Индикатор се добија као *пропорција деце која су укључена у програм предшколског образовања у односу на укупан број одговарајућег узраста*. Податке треба пратити разврстано према висини прихода домаћинства, типу насеља, етничкој припадности, степену образовања мајке, статусу запослености мајке, статусу присилног мигранта, статусу особе са инвалидитетом и према региону. Подаци се могу добити из Министарства просвете.

2. *Обухватност основним образовањем деце од 7 до 14 година.* Овај ниво образовања је од виталног значаја за социјалну интеграцију, а његова универзалност, која је загарантована законом, тебало би да буде најјачи механизам за смањивање социјалних неједнакости базираних на економским, родним, етничким и сл. разликама. Према подацима РЗС бруто стопа обухвата основним образовањем у Србији је 99,01%.

Обухватност основним образовањем се може пратити преко две стопе:

2а. *Пропорција деце старости од 7 година која су уписана у основну школу у односу на укупан број деце тог узраста*

2б. *Пропорција деце старости од 7 до 14 година која похађају неки разред основне школе у односу на укупан број деце тог узраста.*

Обе стопе се могу добити из података званичне статистике, а треба их пратити разврстано према висини прихода домаћинства, типу насеља, етничкој припадности, степену образовања мајке, статусу запослености мајке, статусу присилног мигранта, статусу особе са инвалидитетом, полу и региону.

3. *Стопа прекида основног школовања.* Ова стопа, тзв. *drop out*, јесте један од главних проблема којим се баве развијене земље, а код нас је посебно карактеристичан за ромске девојчице. Процењена стопа прекида основног школовања за Србију 2006/2007. године била је 0,45%. Будући да ученици повремено мењају школе и обнављају разред, чини се да би овај индикатор поуздано могао да се прати једино преко централног регистра ученика (*број ученика одређеног годишта који су завршили основну школу у односу на број деце из те генерације која су уписала основну школу умањен за број оних који се још увек школују због обнављања разреда*). Индикатор би требало пратити разврстано према полу, етничкој припадности, типу насеља, статусу особе са инвалидитетом и степену образовања мајке.

4. *Обухватност средњим образовањем деце од 15 до 18 година.* Процењени обухват за Србију је 79,83%. И овде, као и код основног образовања требало би пратити *стопа уписа у први разред средње школе и пропорцију деце овог узраста која похађају неки разред средње школе*. Подаци су доступни из званичне статистике, а треба их пратити разврстано према висини прихода домаћинства, типу насеља, етничкој припадности, статусу особе са инвалидитетом и степену образовања мајке.

5. *Стопа прекида средњошколског образовања.* Ни овај индикатор се код нас не прати систематски, а могао би се добити из званичне статистике, слично као и *drop out* у основном образовању. Процењена стопа прекида средњошколског образовања у Србији је 1,95%. Индикатор треба пратити разврстано према полу, типу насеља, етничкој припадности, висини прихода домаћинства, статусу особе са инвалидитетом и степену образовања мајке.

6. *Функционална писменост одраслих.* Због великог учешћа руралног становништва и снажне тенденције Рома да рано прекидају школовање, у Србији постоји потреба да се осим PISA функционалне писмености прати и функционална писменост одраслих. Ова појава се у Србији не прати систематски, а њено праћење би могло бити усклађено са методологијом из ALL анкете (*Adult Literacy and Life Skills Surve*). Но, будући да би то тражило да Србија учествује у овој анкети исто као што учествује у PISA тестирању, као алтернативно решење овај индикатор би *ad hoc* могао бити представљен *стопом особа старијих од 15 година које немају ни завршено основно образовање, а које нису у стању да прочитају текст од пола стране о теми из свакодневног живота.* Индикатор би требало пратити разврстано према старости, полу, типу насеља, статусу особе са инвалидитетом и етничкој припадности.

Претходним индикаторима смо покрили основне канале друштвеног укључивања у област образовања. Али, ако желимо да пратимо укљученост у развојне токове друштва, морамо пратити још неколико индикатора у области образовања који дају потпунију слику о стварном стању социјалне укључености.

7. *Обухватност високог образовања.* У развијеним земљама, али и у Србији, константо расте пропорција особа са формалним универзитетским образовањем. Ова стопа је свакако зависна од структуре привреде, али и од просечне старости становништва, тако да се не може рачунати у апсолутном смислу. Треба је рачунати као пропорцију особа уписаних на основне студије у односу на укупан број особа истог узраста. Треба пратити шири узрастни интервал (нпр. од 18 до 30 година) како би се обухватиле и могуће паузе између средњошколског и универзитетског образовања. Може се добити из званичне статистике коју прикупља РЗС.

8. *Стопа прекида високог образовања.* Овај индикатор би се вероватно морао пратити преко евиденције факултета и/или универзитета. Потребно је, међутим, водити рачуна о томе да студенти често прекидају студирање на једном факултету да би се уписали на неки други.

9. *Електронска писменост.* Овај индикатор се може пратити комбиновано са опремљеношћу домаћинства рачунаром. Може се дефинисати као *пропорција особа старијих од 15 година које су способне да самостално користе најмање један компјутерски програм, у односу на укупан број особа старијих од 15 година.* И овај индикатор се може пратити у складу са методологијом ALL анкете. Посебан значај има вештина коришћења програма за приступ интернету, јер она означава не само бољу шансу на тржишту рада него и већу могућност социјалне партиципације.

10. *Доживотно учење одраслих: пропорција особа од 25 до 64 год. које су у периоду од четири недеље пре истраживања похађале неку обуку, тренинг.* Индикатор се може мерити модификацијом питања у АЖС.

3.5. УСКРАЂЕНОСТ ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНИХ ПОТРЕБА (МАТЕРИЈАЛНА ДЕПРИВАЦИЈА)

Димензије које покрива ова група индикатора препознате су као битан извор информација о друштвеној искључености и сиромаштву у многим документима ЕУ (ЕС), почев од Европске социјалне повеље (1989), Декларације о социјалном развоју из Копенхагена (1995), до Лисабонске агенде (2000). Будући да Лакен индикатори не обухватају ниједну од димензија нефинансијске материјалне депривације, јер о њима недостају усаглашени индикатори, а да процес проширења ЕУ којим се диверзитет социјалне искључености значајно повећава, захтева повећану информативност односно укључивање немонетарних индикатора, од 2003. године Национални планови акције (НПА) друштвене искључености земаља чланица ЕУ треба да идентификују и операционализују и ове димензије, како би се постепено дошло до њихове хармонизације (Atkinson et al., 2005, стр. 116). НПА друштвене укључености 2007–2016. Републике Ирске указује да је међу земљама чланицама ЕУ

постигнута сагласност да се поред димензија социјалне укључености обухваћених Лакен индикаторима развију и индикатори везани за услове становања и материјалну депривацију (2007, стр. 86). Индикатори неких димензија услова живота почињу да се развијају и као стандард истраживања ЕУ о доходу и животним условима (EU SILC). Када је реч о условима становања и депривацији елементарних потреба, ове димензије препознате су међу немонетарним индикаторима (EU SILC 2004, стр. 14), а од 2005. сваке године развијају се и модули са специфичним фокусом, тако да је 2007. године примењен модул о становању, а 2009. године биће развијен модул о депривацији (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal>). Стратегија за смањење сиромаштва као и остале релевантне стратегије усвојене у Србији, такође, препознају ове димензије.

За потребе идентификовања шире листе димензија и индикатора социјалне укључености у Србији одредили смо се да у оквиру димензије ускраћености егзистенцијалних потреба објединимо димензије које се односе на депривираност у сфери становања, опремљености домаћинства трајном робом и задовољења основних потреба (исхрана, хигијена, одећа), што су основне димензије од којих полазе НПА друштвене искључености односно EU SILC. За наведене поддимензије операционализовани су индикатори при чему се имало у виду који су минимални услови неопходни за репродукцију индивидуалних ресурса и ресурса домаћинства и укљученост у активности и процесе заједничке за већину становништва у Србији. Већина индикатора дефинисана је са негативног аспекта – кроз недостатност због недовољних финансијских средстава у оквиру домаћинства и/или недоступности механизма њиховог превазилажења.

3.5.1. Становање

Становање преваходно има функцију *склоништа* (елементарне сигурности и места задовољавања базичних потреба). Међу европским земљама постоје велике разлике, пре свега, у власничкој структури стамбеног фонда, а потом и квалитету опремљености станова. Те су разлике последице различитости у постављеним циљевима и нивоу развијености мера стамбених политика, у складу са којима су обликовани њихови стамбени системи. Истраживања указују да бивше социјалистичке земље немају велики заостатак у броју станова у односу на број домаћинстава, дакле у погледу квантитативне несташнице, али да имају значајан заостатак у квалитативној димензији становања (адекватна опремљеност и величина станова) (Hegedus and Tosics, 2001). Спроведена масивна приватизација станова, учинила је да ове земље постану земље са највишим уделитема власника станова међу европским земљама, што може утицати на ублажавање слике о сиромаштву и социјалној искључености (јер непосредно утиче на смањење редовних месечних трошкова за стан, као што показују подаци земаља ЕУ које су мање економски развијене, али имају велики број власника станова, попут Грчке или Шпаније). С дуге стране, међутим, осиромашење друштва и појединаца у Србији повећава ризик од сиромаштва оних који су без стана или адекватног стана, будући да држава нема разумејене механизме помоћи (попут стамбеног додатка у циљу редуковања превисоких трошкова за стан или довољног броја станова у јавном/непрофитном сектору са субвенционисаним закупнинама, односно нема регулисаног сектора за издавање станова у приватном власништву којим би се обезбедила правна сигурност и могућност доделе стамбеног додатка најугроженијим домаћинствима и у овом сектору). Трошкова доступност куповине стана за домаћинства са просечним доходком још је релативно ниска (однос цене стана према просечном годишњем доходу је и даље висока, око 1:10), што повећава опсег појединаца/група које се могу наћи у стању ризика јер су субвенционисани стамбени кредити, као прва мера стамбене политике, доминантно усмерени ка домаћинствима која имају доходак виши од просечног (Hegedus and Tosics, 2002; Петровић 2004).

Све то указује на посебну релевантност становања као димензије социјалне укључености. Може се рећи да је у Србији ризик друштвене искључености у становању релативно највећи међу домаћинствима са ниским доходком која немају стан, али немају ни могућности да изнајме адекватан стан, те су принуђена да изнајмљују станове ниског нивоа опремљености базичном инфраструктуром, са величином/простором који није адекватан потребама домаћинства и са несразмерно високим закупнинама у односу на квалитет стана и доходак домаћинства. Међу власницима станова, у ризику могу бити домаћинства која немају стан адекватне величине и опремљености, те она која немају довољно средстава за одржавање стана. У оваквим случајевима, додатни ризик искључености представља и раширеност бесправне градње у градским подручјима, када су домаћинства и без финансијских средстава за легализацију, а посебно она код којих нема услова за легализацију и која се фактички могу сматрати бескућницима (Петровић, 2004). Подаци о стамбеном статусу домаћинстава у Србији доступни су кроз попис и АЖС.

Бескућништво је свакако најакутнији проблем сиромаштва и друштвене искључености у становању, међутим, овај индикатор је најтеже операционализовати. Прво, не постоји сагласност о дефиницији овог појма на концептуалном нивоу, те се бескућницима могу сматрати и они који су без крова над главом (спавају на отвореном) као и они који живе у условима пренасељености и/или неадекватне правне сигурности. Друго, прикупљање података о бескућницима без крова над главом је отежано будући да остају ван методологије прикупљања података о домаћинствима и других статистичких евиденција, те се о њима може сазнати само посредно преко сервиса који обезбеђују краткорочан нужни смештај, што свакако не пружа потпуну слику о овој популацији. (Atkinskon et al., 2005, стр. 125; FEANTSА, СУНР).

Према попису из 2002, могло би се проценити да је 177.555 домаћинстава (или 6,8%) у Србији у стању акутне потребе за станом (од чега 119.676 живи у градовима а 57.879 у селима). Исти податак за Београд износи 52.990 домаћинстава или 9% (Петровић, 2004: 169–170). Поузданих података о броју особа/домаћинстава без икаквог крова над главом у Србији нема, не зато што феномен спавања по улицама и на отвореном не постоји већ због неразвијених служби за његово праћење и санирање (у Београду постоји само једно прихватилиште чији је капацитет 200 лица). Недостају и подаци о потребама појединих сегмената популације са специфичном рањивошћу у области становања (деца без родитељског старања, старе особе без подршке породице, жртве породичног насиља, сиромашна домаћинства са децом и старачка домаћинства без прихода да изнајмљују стан).

У погледу неадекватних стамбених услова, недовољна расположива стамбена површина представља ризик по нормални социопсихолошки развој појединаца и унутар породичних односа. Сматра се да мање од 8м² до 10м² стамбене површине по члану домаћинства, односно услови пренасељености са више од две особе по једној соби, имају врло вероватне патолошке последице (Петровић, 2004). И о овом проблем су подаци за Србију доступни кроз попис, Анкету о животном стандарду (АЖС) и појединачне независне анкете. Битно је, међутим, указати и на неопходност комбиновања субјективних и објективних показатеља, јер је у АЖС из 2007, на недостатак простора указало мање домаћинстава ромске националности (67,6% у односу на 31,9% осталих), иако је реално претпоставити да Роми и по овој димензији становања имају лошије услове (Цвејић, Бабовић, 2008).

Осим базичне комуналне инфраструктуре, која је примарни предуслов задовољавајуће хигијене, битан показатељ интегрисаности у урбаним подручјима је и повезаност водоводне и канализационе инфраструктуре на јавни систем снабдевања. Будући да карактеристике климе у Србији намећу неопходност грејања стамбеног простора отуд је и немогућност реализације ове потребе релевантан показатељ сиромаштва и искључености. Анализа података АЖС из 2007. показује да се услови становања сиромашних и несиромашних домаћинстава значајно разликују у погледу постојања купатила и нужника у стану (Станковић, 2008).

Оцењени обим неформалне/илегалне градње у Србији иде и до могућих милион стамбених јединица (Ференчак 2006; ЕСЕ ЕУ 2006: 21). Могуће је говорити о два типа неформалних насеља: један чине куће грађене од чврстог материјала на релативно правилно подељеним парцелама, чији се квалитет градње и опремљеност станова уклапа у просек стамбеног фонда у градовима Србије; а други тип, који има карактеристике сламова, најчешће је грађен на јавном земљишту и по правилу настањен Ромима (Ференчак 2006: 14–18).

Анкета о животном стандарду из 2007. потврђује и да су неплаћени рачуни за комуналне и друге услуге добар индикатор квалитета становања, јер сиромашна домаћинства касне са плаћањем рачуна за струју и комуналне услуге у просеку 10 месеци, а она која нису сиромашна пет месеци (Станковић, 2008). Ова разлика је сличне величине код ромских и неромских домаћинстава међу интерно расељеним лицима (Цвејић, Бабовић, 2008).

Ризик социјалне искључености у становању у великој мери зависи од информисаности и доступности мера стамбене политике, те је од значаја утврђивање броја домаћинстава која су у стању потребе за мерама које се спроводе у Србији (субвенције за кредите, станови у јавном власништву, субвенције за комуналне услуге и струју) а не могу или не знају како да их остваре.

3.5.1.1. Индикатори становања

1. *Стамбени статус* представља пропорцију особа које живе у нужном смештају који је правно несигуран. Анкета о потрошњи домаћинства (АПД) садржи информације о типу смештаја и власничком (стамбеном) статусу. Индикатор треба пратити разврстано према величини домаћинства и броју деце, висини прихода домаћинства, етничкој припадности, статусу присилног мигранта, статусу особе са инвалидитетом и типу насеља.

2. *Домаћинство/особа је некад била без икаквог смештаја*. Овај индикатор предложен је у складу са препорукама Аткинсона и сарадника (2005), да би се стекао увид у распрострањеност искуства бескућништва, пре свега, међу особама које су у несигурном стамбеном статусу (колективни смештај, смештај код пријатеља, или нелегални статус), а добија се као пропорција особа које су биле без икаквог смештаја у односу на укупну популацију. Индикатор треба посматрати разврстано према старости, полу, образовању, величини домаћинства и броју деце, висини прихода домаћинства, етничкој припадности и статусу присилног мигранта.

3. *Инфраструктурна опремљеност*. Индикатор припада елементарним показатељима процене минималног квалитета становања, предложен је међу основним индикаторима депривације које треба да укључи ЕУ SILC (Atkinson et al. 2005, Annex 2, табела 5.2, стр. XLVII). Индикатор је укључен у УН Хабитатову агенду индикатора (у варијанти са прикључцима на јавне системе), а код нас је укључен у АПД и АЖС (без препознавања прикључености на јавне системе). Може се представити пропорцијом домаћинстава чији стан нема базичну опремљеност у следећим димензијама: електрична енергија, текућа вода, прикључак на систем јавног водоснабдевања, WC, прикључак на јавну канализацију, купатило (сви који су на сумарној скали испод просечног скорра). На основу скорра по појединачним димензијама конструише се скала искључености која би разликовала домаћинства чији је стамбени простор у потпуности инфраструктурно неопремљен (без струје и текуће воде), која имају само струју али су без текуће воде, до оних која имају и струју и текућу воду али остају ван система јавног водоснабдевања и канализације. Индикатор треба посматрати разврстано према старости, полу, величини домаћинства и броју деце, висини прихода домаћинства, образовању, етничкој припадности, статусу особе са инвалидитетом и статусу присилног мигранта.

4. *Насељеност*. Индикатор припада елементарним показатељима процене минималног квалитета становања, укључен у УН Хабитатову агенду индикатора, обухваћен у АПД и у АЖС. Може се рачунати као пропорција домаћинстава која имају мање од 8м² до 10м² по члану домаћинства и као пропорција домаћинстава која имају више од две особе по соби. Овај индикатор потребно је разврстати према полу, старости, величини домаћинства и броју деце у домаћинству, образовању, висини прихода домаћинства, етничкој припадности, типу насеља, статусу особе са инвалидитетом, статусу присилних миграната.

5. *Квалитет становања и проблеми одржавања стана*. Индикатор који је незаобилазан у истраживањима која се баве везом становања и социјалне искључености односно сиромаштва (Marcuse and van Kempen 2002; Turksever and Atalik 2001; Burgers and Musterd 2001; Powell et al. 2001; Петровић 2004). Укључен је у немонетарне индикаторе ЕУ SILC анкете од 2004. Анкета о животном стандарду (АЖС) покрива све елементе овог индикатора осим података о (не)грејању стана. Анкета о потрошњи домаћинства (АПД) има податке о начину грејања, али не и о квалитету стамбеног простора.

Индикатор се може дефинисати као пропорција домаћинстава чији стан има три или више од следећих проблема:

- * нема довољно простора за све чланове домаћинства
- * стан је влажан
- * кров прокишњава
- * зидови/подови су пропали
- * дрвенарија (врата, прозори) је истрошена
- * стан нема довољно дневног светла
- * стан је без грејања током зиме због недостатка новца
- * стан није прилагођен особама којима је отежано кретање (старе особе, особе са инвалидитетом)

Индикатор је потребно разврстати према полу, старости, броју деце у домаћинству, висини прихода домаћинства, етничкој припадности, типу насеља, статусу присилних миграната, статусу особе са инвалидитетом.

6. *Финансијска оптерећеност трошковима становања.* Овај индикатор добија на значају у постсоцијалистичким земљама чија се домаћинства суочавају са ефектима приватизације станова и увођења тржишних принципа у стамбени систем, што многа домаћинства, а не само она са најнижим дохотком, излаже повећаним трошковима и ризицима. Истраживања показују да је у најнижим доходовним квантилима пораст стамбених трошкова условио више тешкоћа него пораст трошкова за исхрану (Gordon and Townsend, 2000). Индикатор је елемент Хабитатовог програма глобалних урбаних индикатора (Habitat Global Urban Indicator Database Program – GUID), делимично је препознат међу немонетарним индикаторима EU SILC, а препоручен од стране независних експерата ЕУ (Atkinson et al. 2005, Annex 2, табела 5.2, стр. XLVII). АЖС покрива само неке елементе овог индикатора (неплаћени рачуни за комуналне услуге и електричну енергију).

Индикатор се може исказати као пропорција домаћинстава код којих укупни трошкови становања (закуп, рачуни, кредит) прелазе половину прихода и као пропорција домаћинстава која имају вишемесечно дуговање закупа, рачуна или рата кредита због недостатка новца.

Овај индикатор потребно је разврстати према полу, старости, радном статусу, образовању, висини прихода домаћинства, етничкој припадности, типу насеља, статусу присилних миграната.

7. *Препреке у остваривању бољих стамбених услова.* Овај индикатор препознају истраживања специјализована за проблеме становања која су оријентисана ка развоју адекватних мера социјалне/стамбене политике односно њиховог таргетирања (Dewilde and Keulenaer, 2003). Саставни је део Хабитатовог програма глобалних урбаних индикатора (Habitat Global Urban Indicator Database Program – GUID). Код нас није препознат ни у једном програму системске евиденције, а индикатор је операционализован на различите начине у радовима научног карактера, у зависности од постављених циљева истраживања (Петровић 2005). Исказује се пропорцијом домаћинстава која немају квалификације или потребне информације да би конкурисала за неку од олакшица у становању (социјални стан, субвенционисани стамбени кредит, субвенционисани трошкови становања).

Индикатор је потребно разврстати према полу, старости, величини домаћинства и броју деце у домаћинству, радном статусу, образовању, висини прихода домаћинства, етничкој припадности, типу насеља, статусу присилних миграната, статусу особе са инвалидитетом.

8. *Квалитет стамбеног окружења.* Овај индикатор препознају истраживања која се баве такозваним „сиромаштвом и/или искљученошћу места“ указујући на чињеницу да живот у одређеним просторним оквирима може доприносити „сиромаштву и/или искључености људи“ односно да становници истог дохотка, али различитих места становања у погледу капацитета укључености у одређене активности и процесе могу имати сасвим различите социјалне предности то јест недостатке (Powell et al. 2001; Silver and Miller 2003; Dewilde and Keulenaer, 2003). Индикатор је предложен међу основним индикаторима депривације које треба да укључи EU SILC (Atkinson et al. 2005, Annex 2, табела 5.2, стр. XLVII), а у саставу је Хабитатовог програма глобалних урбаних индикатора (Habitat Global Urban Indicator Database Program – GUID). У оквиру ЕУ примењују га урбани програми који имају за циљ испитивања и ревитализацију урбаних суседстава (Musterd et al., 2006). У постсоцијалистичким земљама овај индикатор добија на значају због запостављености еколошких стандарда, пораста криминала и социјалних неједнакости. Код нас, до сада, није систематски примењиван осим у истраживањима насеобина Рома (Маџура 2006). Индикатор се може дефинисати као пропорција домаћинстава која се суочавају са неким од следећих проблема у окружењу:

- * висок ниво загађености воде/ваздуха и/или тла због близине индустрије, депонија и складишта ризичних материјала, или због саобраћаја
- * висока учесталост криминала
- * висок степен буке
- * недостатак социјалне и економске инфраструктуре (школе, домови здравља, продавнице, радна места)
- * недостатак јавног транспорта
- * неприлагођеност окружења посебним потребама особа са инвалидитетом

Неки од наведених елемената су до 2006. године праћени у АПД (инфраструктура у окружењу, транспорт). Индикатор је потребно разврстати према полу, старости, броју деце у домаћинству, радном статусу, образовању, висини прихода домаћинства, етничкој припадности, типу насеља, статусу присилних миграната, статусу особа са инвалидитетом.

3.5.2. Опремљеност домаћинства трајном робом

Неопремиљеност стана елементарним трајним добрима указује на одсуство могућности задовољавања примарних потреба на цивилизован начин и/или на одсуство елементарних предуслова информисаности (ТВ апарат), основне комуникацијске повезаности (телефон) и напредне комуникацијске повезаности (лични рачунар).

Анкета о животном стандарду 2007. показује да постоји значајна разлика у доступности телефонских прикључака између урбаних и руралних домаћинстава, између домаћинстава изнад и испод линије сиромаштва (Станковић, 2008), као и између ромских и неромских домаћинстава (Цвејић, Бабовић, 2008).

3.5.2.1. Индикатор опремиљености домаћинства

1. *Опремиљеност домаћинства апаратима.* Овај индикатор препоручен је као стандардни за EU SILC (Atkinson et al. 2005, Annex 2, табела 5.2, стр. XLVII). Индикатор се систематски примењује у истраживањима материјалног стандарда домаћинстава Института за социолошка истраживања Филозофског факултета, укључен и у АПД и АЖС. Понуђена модификација омогућава идентификовање финансијских разлога непоседовања (неких) апарата, што није могуће на основу података АЖС.

Индикатор се може добити на више начина: као пропорција домаћинстава која имају скор на сумарној скали апарата испод просека или као пропорција домаћинстава у којима је вредност апарата којима је опремиљено домаћинство такође испод просека (уколико се мери и њихов број и старост). Осим тога, и избор стандардне листе апарата може варирати од земље до земље, али и током времена (предлог за EU SILC је да на листи буде и микроталасна рерна).

Индикатор је потребно разврстати према полу, старости, величини домаћинства и броју деце у домаћинству, радном статусу, образовању, висини прихода домаћинства, етничкој припадности, типу насеља, статусу присилних миграната.

3.5.3. Задовољење основних потреба

Овом поддимензијом обухватили смо индикаторе у вези са исхраном, одевањем и хигијеном. Овој групацији индикатора у развијеним европским земљама уобичајено се додаје и могућност путовања за време годишњих одмора, но, стандард живота у Србији није на нивоу који даје релевантност овој димензији социјалне искључености (Анкета о стратегијама домаћинстава).

3.5.3.1. Индикатори задовољености основних потреба

1. *Квалитет исхране (неадекватна исхрана услед недостатка новца).* Индикатор представља модификацију индикатора који препознаје EU SILC 2004 на листи немонетарних индикатора. Из података АПД и АЖС може се добити увид у објективно стање на основу дневника потрошње и само индиректно закључити да је реч о начину исхране услед недостатка новца, јер нема директно постављеног питања. Може се одредити као пропорција домаћинстава која не могу себи да приуште два obroка дневно због недостатка новца и као пропорција домаћинстава која не могу себи да приуште оброк са месом или заменом за месо најмање два пута недељно услед недостатака новца.

Индикатор је потребно разврстати према полу, старости, величини домаћинства, броју деце у домаћинству, образовању, радном статусу, висини прихода домаћинства, етничкој припадности, типу насеља, статусу присилних миграната, статусу особа са инвалидитетом.

2. *Квалитет одевања (неадекватно одевање).* Индикатор представља модификацију индикатора који примењује EU SILC при мерењу квалитета живота у домену основних потреба. Из података АЖС не може се добити тражени податак јер се не добија увид у однос потреба и куповине непрехрамбене робе. Може се израчунати као пропорција домаћинстава која не могу да купе одећу и обућу када је неопходна било ком члану домаћинства.

Индикатор је потребно разврстати према полу, старости, величини домаћинства и броју деце у домаћинству, радном статусу, образовању, висини прихода домаћинства, етничкој припадности, типу насеља, статусу присилних миграната и статусу особа са инвалидитетом.

3. *Одржавање хигијене* Овај индикатор ретко се налази на листи индикатора социјалне искључености земаља ЕУ али и даље је релевантан за прилике у Србији. Овај податак може се добити на основу информација које пружају АПД и АЖС. Предлог је да се рачуна као пропорција домаћинстава која не могу да купе адекватну количину основних (нелуксузних) производа за одржавање дневне хигијене (сапун, шампон, паста за зубе, женски хигијенски производи, детерџент за прање веша) за све чланове домаћинства.

Индикатор је потребно разврстати према полу, старости, величини домаћинства и броју деце у домаћинству, радном статусу, образовању, висини прихода домаћинства, етничкој припадности, типу насеља, статусу присилних миграната, статусу особа са инвалидитетом.

3.6. ДРУШТВЕНА ПАРТИЦИПАЦИЈА

Као што је већ раније поменуто, питање социјалне партиципације се већ наметнуло као важно у мерењу друштвене укључености у ЕУ и планирано је као посебни модул у оквиру SILC анкете баш за ову, 2008. годину. Друштвена партиципација није, међутим, пратећи феномен финансијске и материјалне ускраћености, него засебна димензија социјалне (дез)интегрисаности. У овом смислу ниска социјална партиципација представља мерило ниског квалитета социјалног живота и последњих пар деценија је у теорији и истраживањима препозната првенствено кроз концепт социјалног капитала (Berger-Schmitt, Noll, 2000). Међутим, ако концепт друштвене партиципације схватимо шире, као све односе кроз које се појединац укључује у ширу заједницу и социјално микроокружење, тада је важно и какав приступ имају чланови друштва различитим институцијама и процесима. У овом случају немогућност приступа неким институцијама може значити неостваривање неких основних права, што даље може проузроковати лошији економски положај. Истраживања у Србији су показала, на пример, да присилним мигрантима и Ромима недостају основни документи (извод из матичне књиге рођених или уверење о држављанству) који су потребни да би се пријавили код НСЗ, што им смањује шансе на тржишту рада и последично повећава ризик од сиромаштва (Цвејић, Бабовић, 2008).

Степен и облици друштвене партиципације конституишу обресе заједнице у свести појединаца и утичу и на субјективни осећај припадности заједници. Србија се не налази само на путу трансформације из друштва које су одликовали ауторитарно политичко уређење и командна економија ка друштву слободног тржишта и политичког плурализма, него и од традиционалне ка модерној заједници. Из тог разлога од изузетног значаја су, с једне стране, нормативно и фактичко конституисање нових форми интеграције (нове институције и организације грађанског друштва) и могућности приступа истим, а с друге стране, раст субјективног осећаја партиципативности и припадања широј заједници. Због тога у мерење овог субјективног показатеља социјалне партиципације представља добру рефлексију објективног стања. Осим овога, важан је и осећај интегрисаности на микронивоу, јер је он за многе појединце често важнији фактор мотивације за активно учешће у друштвеном животу.

3.6.1. Индикатори друштвене партиципације

Ови индикатори још увек нису усаглашени на нивоу ЕУ и вероватно ће налази из SILC анкете донети прве смернице Подгрупи за индикаторе у ком правцу да крену са дефинисањем заједничких индикатора за земље чланице и кандидате за приступ. За сада су само одређене три области које се сматрају битним, а то су чланство у друштвеним организацијама, учешће у културним дешавањима и активност у сродничким и пријатељским мрежама. Ово су свакако три важне области социјалне партиципације, али сматрамо да им треба додати још једну, а то је могућност приступа важним институцијама/услугама.

1. *Поседовање личних докумената.* Мере социјалне политике у ЕУ се првенствено односе на особе које имају статус држављана неке од земаља чланица. Међутим, процес усаглашавања социјалних политика је указао на проблем имиграната и за сада је помак у мерењу исхода ових политика направљен у овом правцу утолико што је предложено разврставање различитих индикатора према статусу држављанства.

У Србији је овај проблем првенствено везан за избеглице из Хрватске и БиХ, интерно расељена лица са Косова и Роме, али би тенденције у демографским кретањима у ширем региону са економским развојем Србије могле отворити и питање илегалних економских миграната и азијанаца. Ситуација је посебно критична са Ромима од којих многи немају ни извод из матичне књиге рођених, ни уверење о држављанству, због чега не могу да доби-

ју основна лична документа и приступе основним институционалним механизмима за интеграцију. Још један документ се показао важним, поготово за жене које треба да остваре право на имовину или породичну пензију, а то је венчани лист. До сада, овај проблем је мерен у оквиру АЖС.

Из ових разлога препоручујемо да се мери (не)поседовање ових докумената и да се као индикатор исказује *пропорција особа којима недостају уверење о држављанству и извод из матичне књиге рођених разврстано према земљи рођења и према етничкој припадности*. Као посебан индикатор треба да се исказује *пропорција особа без венчаног листа које су у браку, разврстано према полу*.

2. *Могућност остваривања права на социјалну заштиту у случају потребе*. Овде скрећемо пажњу на особе које се налазе у стању социјалне потребе из различитих разлога (разводи бракова, насиље у породици, малолетничка делинквенција, помоћ старима, и сл.). Услуге социјалне заштите за њих представљају ултимативно средство за превазилажење социјалних проблема, а њихов недостатак је често окидач за погоршање укупне економске и социјалне ситуације. Разлози за неостваривање права на социјалну заштиту могу бити различити, од недостатка основних докумената, преко слабости институционалних процедура, до мањинске дискриминације. Једини облик социјалне заштите за који постоји информација о разлозима неостваривања права јесте Материјално обезбеђење породице (МОП). Ова информација се може добити из упитника за АЖС.

Као индикатор искључености можемо узети *пропорцију особа које су основано тражиле, али нису оствариле социјалну заштиту у односу на укупан број оних који су остварили такву заштиту, разврстано према старости, образовању, полу, етничкој припадности и типу насеља (урбано/рурално)*.

3. *Степен културне партиципације*. Остварење могућности за културну партиципацију се сматра важним фактором мотивације за ширу друштвену партиципацију и може бити критична за мањинске културе. У времену глобализације и очекиване повећане миграције на тржишту радне снаге унутар ЕУ, културна партиципација је важан мост за интеграцију у домаћу заједницу и за јачање субјективног осећаја припадања, било да се ради о учешћу у културним манифестацијама већинске или сопствене, мањинске културе. Под културним манифестацијама се мисли на све облике излагања културних садржаја који захтевају макар минималан степен активирања корисника (долазак на представу, укључивање у интернет форум, набављање посебних штампаних издања и сл., али не и гледање ТВ програма, читање новина итд.). Проблем се у Србији не мери систематски, али је операционализован у појединачним социолошким и културолошким анкетама.

Као индикатор искључености можемо узети *пропорцију особа које се нису укључиле ни у једну јавну културну манифестацију у претходна 3 месеца међу особама старијим од 14 година, разврстано према старости, образовању, полу, типу насеља, етничкој припадности, статусу присилног мигранта, статусу особе са инвалидитетом, статусу физичке изолованости (служење затворске казне, служење војног рока, болничко лечење)*

4. *Степен политичке партиципације*. Учешће на политичким изборима представља елементарни облик партиципације у политичком животу заједнице. С друге стране, апстиненција на политичким изборима може представљати и одраз политичког става, а не само знак друштвене искључености. Међутим, мишљења смо да уколико политичка апстиненција траје дужи низ година, она представља јасан знак свесно или несвесно одабране или наметнуте изолације од важног институционалног облика интеграције. Ова појава се може пратити систематски преко извештаја РИК-а, али ју је тешко разврстати без посебног истраживања.

Као индикатор искључености препоручујемо *пропорцију држављана старијих од 25 година који имају бирачко право и који нису учествовали ни на једном нивоу политичких избора у последњих 8 година, укупно и разврстано према старости, образовању, полу, статусу особа са инвалидитетом и типу насеља*.

5. *Степен грађанске партиципације*. Учешће у организацијама цивилног друштва је један од стандардних индикатора друштвеног капитала и сматра се једним од стубова заједнице у западним друштвима. Учешће у овом конкретном облику удруживања није само основ за грађење друштвених веза на микронивоу него и за корекцију дисфункционалности званичних институција и премошћивање недостатака формалног система у конституисању заједнице. Ова појава је праћена од 1997. године у неколико независних социолошких анкета.

Индикатор искључености, тј. слабе грађанске партиципације може бити пропорција пунолетних становника који нису чланови ниједне организације цивилног сектора (удружења грађана, синдиката, политичке партије, професионалног удружења, спортског удружења, школског одбора и сл.), укупно и разврстано према типу насеља, образовању, старости, полу, статусу особа са инвалидитетом, статусу запослености и етничкој припадности.

6. *Доступност правде.* Могућност грађана да судским путем заштите своја основна права у случају угрожености. Овај индикатор би се могао рачунати као пропорција пунолетних особа чија су имовинска, грађанска, брачна и сл. права угрожена, а који су одустали од покретања судског спора (због недостатка финансијских средстава, непознавања правосудног система, притисака и сл.), разврстано према полу, старости, статусу запослености, статусу особа са инвалидитетом и етничкој припадности.

7. *Интензитет друштвене умрежености на микронивоу.* Ослањање на породицу, пријатеље и суседе често представља компензацију за мањак друштвене партиципације кроз институционалне, политичке и грађанске канале. Иако би се могло претпоставити да су интензивне везе у оваквим мрежама карактеристичне за традиционална друштва, истраживања у Србији су показала да оне нису знатно чешће у руралним срединама и пољопривредним домаћинствима него у граду (Бабовић, Цвејић, 2002). С друге стране, овај облик друштвене интеграције је често од изузетног значаја за неке посебно рањиве групе (лица са инвалидитетом, жртве насиља, имигранти који не познају локални језик, итд.).

Као индикатор искључености предлажемо пропорцију пунолетних особа које су се у последњих годину дана дружиле са суседима/рођацима/пријатељима ређе од једном недељно, разврстано према старости, образовању, типу насеља, полу, етничкој припадности и статусу присилног мигранта.

8. *Распрострањеност насиља у породици.* Ово је специфичан индикатор, а указује на проблем искључености у основном друштвеном окружењу. Може се мерити као пропорција особа које су биле жртве породичног насиља у односу на укупан број особа које живе у домаћинствима са више од једног члана. За сада не постоји могућност систематског мерења овог индикатора, али се ради на формирању базе оваквих података у коју ће се сливати подаци из релевантних институција (МУП, тужилаштво, Центар за социјални рад).

9. *Субјективна процена социјалне укључености.* У уводу овог одељка је назначен значај мерења субјективне процене социјалне укључености. Још једном напомињемо да за ову, као и за остале субјективне процене, важи да немају значај као самосталан индикатор, али да укрштене са објективним показатељима могу дати потпунију слику референтног оквира у којем појединци граде своју социјалну акцију.

Овде разликујемо четири облика субјективне процене који би могли означити и четири нивоа интензитета осећаја искључености:

9а. *Осећај усамљености и недостатка подршке од стране породице/пријатеља* је најјачи осећај искључености. Као индикатор искључености се може узети пропорција пунолетних становника који су исказали јак интензитет оваквог осећаја.

9б. *Осећај дискриминације заснован на реалном искуству* је јак осећај друштвене искључености из шире заједнице. Индикатор за овај облик искључености може бити пропорција особа старијих од 14 година које пријаве да им је у последњих годину дана бар једном неправедно онемогућено остваривање права на: рад, образовање, здравствену, социјалну заштиту или слободно кретање (због старости, пола, етничке припадности, сексуалне оријентације, вере, расе и сл.)

9в. *Осећај немогућности утицаја на важне одлуке о животу заједнице на микронивоу*, указује на недостатак елементарног облика грађанске партиципације и мери најслабији интензитет искључености од сва три. Индикатор искључености на овом плану може бити пропорција пунолетних грађана који пријаве осећај веома слабог утицаја на одлуке о животу локалне заједнице.

9г. *Осећај неприпадања ниједној друштвеној групи/заједници осим уже породице.* Овај индикатор указује на најопштији облик социјалне (не)партиципације. Може се рачунати као пропорција становника старијих од 14 година који се овако изјасне у односу на укупан број становника старијих од 14 година.

Сва четири индикатора осећаја слабе друштвене партиципације су до сада мерена само спорадично, у независним анкетним истраживањима. Ваљало би их анализирати разврстано према старости, полу, образовању, типу насеља, етничкој припадности, статусу присилног мигранта и статусу особе са инвалидитетом

4. Закључак

Анализа могућности праћења социјалних индикатора у Србији је показала да се о већини од 21 базичног индикатора у Србији већ прикупљају подаци кроз редовна истраживања, што омогућује формирање прегледне, али са европским извештајима још увек неупоредиве, слике о стању друштвене укључености. Осим тога, кроз предочену анализу је понуђен низ предлога за дефинисање национално специфичних индикатора за потпуније праћење социјалне искључености у Србији. Свесни смо околности да се предложени индикатори крећу у распону од веома општих, као што је нпр. стопа активности, до веома специфичних као што су субјективне процене различитих аспеката социјалне интеграције. Такође смо свесни да праћење оволиког броја индикатора није могуће рационално организовати једним инструментом и пратити на годишњем нивоу. Основна функција ове листе предлога је да пружи основу за стручну дискусију као и да у наредном периоду послужи као основа за емпиријску проверу валидности индикатора кроз квантитативно истраживање.

Кроз дубинске интервјуе са стручњацима потврђена је валидност већине основних показатеља друштвене искључености усаглашених у Лакену, а проширена је и листа предлога национално специфичних индикатора који би могли бити подвргнути тестирању у једном квантитативном истраживању. Осим тога, интервјуисани стручњаци су истакли потребу редовног праћења укључености неких посебно угрожених група које није могуће обухватити јединственом анкетом на националном нивоу, како због величине групе, тако и због специфичности индикатора који детаљније описују њихову укљученост. Пример оваквих група су деца без родитељског старања, жртве породичног насиља, особе које су окончале служење затворске казне, особе са инвалидитетом, особе које су ХИВ позитивне, итд. Наведен је и низ индикатора путем којих би се пратило стање у одређеном систему (нпр. обим изградње и доступност различитих облика решавања стамбеног питања, развијеност услуга у различитим секторима, итд.). Овакви индикатори не омогућују мерење социјалне укључености конкретног појединца или породице, али указују на испуњеност услова за укљученост на системском нивоу.

На основу налаза предочених у овој студији можемо закључити да у Србији постоји низ повољних околности за приступање европском процесу друштвене укључености.

1. Имамо развијен систем социјалне заштите и праксу рада са различитим рањивим групама која константно намеће потребу за вишедимензионалним приступом проблему друштвене интеграције. Ова околност је, између осталог, довела до тога да у концепирању политика и практичном решавању проблема из области социјалне политике сарађују актери из различитих сектора (јавни, приватни, невладин), области (социјална заштита, привреда, јавна управа, образовање, здравство, итд.) и нивоа власти (централна власт, локалне самоуправе).

2. Већ дужи низ година реализују се различити пројекти кроз које владине и невладине организације сарађују са европским институцијама у сфери социјалне заштите, што ствара заједнички простор концептуализације и активности. На овај начин је одређени број стручњака и носилаца политике већ упознат са основним смерницама заједничке европске социјалне политике и може утицати на усмеравање домаће социјалне политике ка заједничким европским циљевима.

3. Налазимо се у седмој години развоја и имплементације Стратегије за смањење сиромаштва која представља нормативни оквир за адекватан приступ проблему социјалне искључености. Унутар овог оквира развијана су и одговарајућа институционална решења која су проблем сиромаштва схваћен у најширем смислу обухватала из темеља и међуресорски, што и јесте један облик јачања ефикасности мера у овој области. Оснивање и успешно функционисање Тима потпредседника Владе за смањење сиромаштва представља погодан институционални оквир за конституисање организационог решења за управљање другом компонентом јачања ефикасности, а то је укључење у отворени метод координације и хармонизација са заједничким принципима европске социјалне политике. Сама чињеница да је Тим покренуо пројекат из којег произилази овај извештај представља корак у оваквој трансформацији.

Што се тиче могућности систематског праћења социјалне укључености, такође постоји низ погодности које олакшавају усклађивање околности у Србији са европским стандардима.

1. Већ низ година се спроводи неколико великих анкета које прате различите индикаторе социјалне искључености и депривације. Овим истраживањима је покривен највећи број индикатора усаглашених у Лакену, али и неки национално особени показатељи социјалне укључености. Треба, међутим, нагласити да ће престати реализација неких од помињаних анкетних истраживања (нпр. АЖС).

2. Републички завод за статистику, као централна установа за прикупљање и обраду оваквих података, јесте носилац већине ових великих анкетних истраживања и има вишегодишње искуство у реализацији великих анкета, као и неопходне техничке и људске ресурсе. Све ово говори да је организовање и реализација првог SILC истраживања у Србији пре свега питање одговарајуће политичке одлуке и издвајања потребних финансијских средстава. Захваљујући тој околности може се рећи да је Србија већ искорачила и други велики корак ка европском Процесу социјалног укључења.

3. Републички завод за социјалну заштиту представља адекватну институцију која би уз одговарајућу мрежу подршке и мрежу сарадника могла да координира анализу неких трендова у области социјалне укључености.

Ипак, уочени су и неки недостаци на којима треба радити да би се унапредило и убрзало активирање Србије у процесу друштвене укључености.

1. Због честог преовлађивања једног проблема (нпр. финансијско сиромаштво или стамбена оскудица) или доминације једне рањиве друштвене групе (Роми или избеглице или сл.) мере социјалне помоћи су често једнодимензионалне и неконзистентне, чиме постижу привремено смиривање проблема на који су усмерене, али не и повећање друштвене укључености.

2. Концепт социјалне укључености још увек није широко прихваћен у стручној и научној заједници, нити је јасно постављен у циљеве политике за наредни период.

3. Пракса јасног дефинисања циљева на емпиријски мерљив начин, као и спровођења истраживања ради прецизног праћења стања у области друштвене укључености није довољно развијена, што може бити сметња за усвајање Лакен индикатора и постизање консензуса око национално специфичних индикатора од стране релевантних актера у Србији.

4. Код велике већине испитаних стручњака уочава се феноменолошки (квалитативни) начин описа стања, док је индикаторски (квантитативни) скромно развијен;

5. Дубински интервјуи са стручњацима су показали да истраживачко-аналитичку праксу карактерише инцидентна сарадња међу истраживачима, институцијама и државним органима, уз значајно учешће међународних организација које доприносе преносу различитих знања и пракси, али су повремено и извор одређених неспоразума услед недовољног разумевања локалног, специфичног контекста.

6. Недостаје мултидисциплинаран приступ у истраживањима, те и у дизајнирању индикатора.

Што се тиче начина мерења друштвене укључености, основни закључци се крећу од општих који се односе на саму идеју систематског истраживања укључености до сасвим конкретних који указују на валидност појединих методолошких решења.

1. Као што је већ речено, већину Лакен индикатора већ сада је могуће пратити кроз анкетна истраживања РЗС, тако да то свакако неће бити проблем ако буде обједињено у једну (SILC) или неколико (још и ALL) анкета. Одговарајућим подешавањем мерног инструмента (упитника), лако ће се доћи и до података о осталим од 21 основног индикатора друштвене искључености. Може се рећи и да су квалитативна истраживања на овом пројекту потврдила валидност ових индикатора. Припадници рањивих група су истицали већину димензија искључења којима ови индикатори припадају као најважније или најтеже у њиховој животној ситуацији. Незапосленост и финансијско сиромаштво су помињани као најбитнији или пресудни у комплексу проблема, здравље се јављало посредно, првенствено кроз категорије старости и инвалидности. Образовање није помињано директно од стране испитаника, али се може наслутити контекстуално из њиховог социјалног профила. Интервјуисани стручњаци су, такође, генерално потврдили валидност Лакен индикатора у друштву Србије.

2. Важан налаз је да се код великог броја особа може уочити деловање комплекса фактора који утичу на, да парафразирамо речник из анализе сиромаштва, дубину искључености. Наиме, испитаници су указивали на сложеност ситуације искључености и јаку међусобну повезаност различитих индикатора. Иако је незапосленост истицана као најважнија, често је указивано на спиралу искључивања и депривације коју је после неколико година живота у искључености тешко размрсити.

3. Фокус групе дискусије, са припадницима друштвено маргинализованих група (ДМГ), показале су да у односу на уобичајено лоцирање друштвене искључености на релацији појединаца–рањива група треба убацити једну посредујућу варијаблу. Реч је о породици/домаћинству као варијабли која може да ослаби (и спречи – у идеалној ситуацији) ускраћеност и могућно искључивање или, у случају неповољних околности, да појача притисак па тако постане и својеврсна димензија саме друштвене искључености (термински: неповољни породични услови или неповољна ситуација у домаћинству; било да је реч о општим условима у породици/домаћинству, било да је реч о спецификацији ускраћености).

4. Истраживања су посредно потврдила и оправданост праћења још две димензије друштвене укључености које су предложене у овом пројекту, а то су материјална депривација и друштвена партиципација. Као што је већ речено, обе димензије су већ покривене измењивим сетом питања SILC анкете протеклих година, а код нас су поменута и од стране интервјуисаних стручњака и од стране припадника рањивих категорија становништва. У овом смислу стручњаци су јасније истакли ускраћеност егзистенцијалних потреба, посебно становање, док су припадници ДМГ јасније истакли социјалну партиципацију. Треба нагласити да ово последње није истицано директно него кроз приказивање значаја породице и породичног живота, било као фактора амортизације (нпр. у случају незапослености једног члана) или као извора додатне искључености (нпр. промена животних услова у случају тешке болести једног члана). Околност да фактор друштвене партиципације на микронивоу може деловати двојачко, као и околност да сами испитаници нису регистровали своју ширу друштвену непартиципативност као проблематичну, као извор искључености, указује на потребу да се ова димензија врло пажљиво операционализује и да се конкретно методолошко решење тестира у пробном истраживању.

5. Коначно, потреба за различитим аспектима разврставања истраживачких налаза је потврђена и кроз разговор са стручњацима и у истраживању припадника рањивих група. Праћење индикатора искључености и депривације према полу, старости, региону, етничкој припадности, итд., омогућиће прецизнију слику о распрострањености и динамици друштвеног искључивања и на тај начин водити ка дефинисању прецизнијих и ефикаснијих мера социјалне политике. Важно је напоменути да податке званичне статистике често није могуће разврставати по свим релевантним критеријумима због недостатка или непотпуности релевантних података. Ово је често случај са разврставањем по регионима, етничкој припадности, статусу особа са инвалидитетом...

5. Препоруке

За унапређење праћења друштвене укључености у Србији потребно је предузети мере на неколико нивоа.

1. **Нормативно-акциони ниво.** Да би се мерења индикатора социјалне укључености обављала систематично и у складу са европским стандардима неопходно је да она постану саставни део препознатљиве политике у овој области. У том смислу неопходно је што пре

- *Израдити Меморандум о социјалној укључености.* Овај документ би изразио спремност Србије да се укључи у европски процес друштвене укључености и преузме обавезу редовног праћења индикатора социјалне укључености.

- *Почети рад на НПА друштвене укључености.* Овај документ треба да дефинише конкретна решења за спровођење политике у овој области и редовно праћење стања.

2. **Организациони ниво.** За ефикасно и конзистентно спровођење активности на праћењу индикатора друштвене укључености неопходно је да постоје одговарајућа организациона решења и координиране активности. У том смислу, предлажемо

- *Оснивање тела које ће водити рачуна о двостраном јачању ефикасности.* Ово тело мора имати међуресорни састав, јер је јасно да проблем социјалне укључености покрива поља активности различитих министарстава (финансија, здравља, образовања, економије)

- *Јачање капацитета РЗС за спровођење SILC и ALL анкета.* Потребно је да се запослени у РЗС упознају не само са SILC методологијом, него са читавим процесом социјалне укључености у ЕУ. Наравно, неопходно је обезбедити изворе финансирања за редовно спровођење SILC и ALL анкета.

3. **Популаризација концепта и политике.** Преусмеравање социјалне политике ка концепту друштвене укључености и усредсређеност на емпиријско праћење овог феномена траже покретање широког партиципативног процеса кроз који ће се увећати организациони и људски ресурси неопходни за успешну реализацију НПА о друштвеној укључености. У овом смислу предлаже се:

- *Медијска кампања за популаризацију концепта и политике социјалне укључености.* Тематски написи и емисије ће помоћи трансфер од концепта сиромаштва, који сада доминира јавним дискурсом, ка концепту друштвене укључености. Уједно, код грађана ће се подићи свест о социјалним правима и осетљивост за друштвену ускраћеност.

• Радионица о индикаторима и методологији праћења за стручну и научну јавност и представнике ДМГ. На овај начин ће се убрзати продор новог концепта у јавност и повећати број стручњака који могу дати допринос у праћењу и анализи друштвене укључености.

4. Унапређење процеса истраживања социјалне укључености. Већ сада је могуће обавити припреме за адекватну примену усаглашене методологије и специфична подешавања везана за особености друштвене укључености у Србији.

• Треба обавити квантитативно истраживање за тестирање предложених национално специфичних индикатора. Тек ће једно овакво истраживање дати прецизан одговор на питање који показатељи могу најпоузданије и најадекватније исказати специфичне облике друштвене искључености у Србији. Посебну пажњу треба обрадити на индикаторе социјалне партиципације. Ово је очигледно осетљив појам који није лако превести у концизан сет мерљивих индикатора.

• Трансформисати постојеће методологије РЗС у правцу SILC истраживања и спровођење пробног SILC испитивања. На овај начин ће ова методологија бити лоцирана у одговарајуће стручно, институционално и организационо окружење.

• У анализи података SILC истраживања посебну пажњу поклонити комплексу искључености, тј. вишеструком детерминизму и дужини трајања, јер су различите мере политике потребне за различите ситуације искључености.

• У мерење обавезно укључити различите аспекте разврставања, јер су форме и интензитет искључености врло неједначено дистрибуирани по различитим социјалним категоријама. На овај начин ће се лакше одредити рањиве групе и према њиховим особеностима дефинисати мере политике.

• Формирати мултидисциплинарне тимове стручњака који ће се у једном дужем временском периоду бавити дизајнирањем и праћењем социјалних индикатора.

АНЕКС 1

РЕФЕРЕНТНА ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

ПУБЛИКАЦИЈЕ:

- Atkinson et al. (2005) „aking Forward the EU Social Inclusion Process „, *An Independent Report commissioned by the Luxembourg Presidency of the Council of the European Union, Luxembourg*
- Atkinson, T., Cantillon B., Marlier, E., Nolan, B. (2002) *Social Indicators: The EU and Social Exclusion, Oxford: Oxford University Press*
- Бабовић, М. (2004) „(Ре)дефинисање социо-економских стратегија домаћинстава у пост-социјалистичкој Србији“ у Милић, А. (ур.) Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневица Србије на почетку трећег миленијума, ИСИ ФФ, Београд (Р23)
- Бабовић, М., Цвејић, С., Ракић, Д. (2007) Положај избеглица на тржишту рада и њихово укључивање у програме активног запошљавања, Група 484, Београд
- Бабовић, М. (2007) Положај жене на тржишту рада у Србији, UNDP, Београд
- Бабовић, М., Цвејић, С. (2002) „Стратегије опстанка домаћинстава у Србији“, Социологија, Но. 2: 97-126, Београд
- Beck, W., van der Maesen, L. and Walker, A. (eds.) (1997), *The Social Quality of Europe, Kluwer, The Hague.*
- Berger-Schmitt, R. (2000), *Social Cohesion as an Aspect of the Quality of Societies: Concept and Measurement, EuReporting Working Paper No. 14, ZUMA, Mannheim.*
- Berger-Schmitt, R. and Noll, H.-H. (2000), *Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators. EUReporting working paper no. 9, Mannheim: Centre for Survey Research and Methodology (ZUMA), Social Indicators Department.*
- Bjeloglav, D., Hana, D., Matkovic, G., Krstic, G. (2007) *Life in Serbia through Survey Data Strategic Marketing, Belgrade.*
- Bohnke, Petra. (2001) *Nothing Left to Lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison. Empirical Evidence on Germany. Berlin: Social Science Research Center Berlin (WZB). p.11*
- Burgers, J. and S. Musterd. (2002) „Understanding Urban Inequality: A Model Based on Existing Theories and an Empirical Evidence“, *International Journal of Urban and Regional Research, Vol. 26.2: 403-13.*

- Cantillon, B. (2005) *Social Europe: Lessons from the Leken Social Indicators*, paper for the ESPA-net Conference, Friburg, Switzerland, 22-24 September
- Cobb, C, Rixford, C (1998) *Lessons Learned from the History of Social Indicators, Redefining Progress*, San Francisco
- Council of the European Union (2004) *Joint report by the Commission and the Council on social inclusion*, Brussels
- CUHP (Constructing Understanding of the Homeless Population), research network funded by the European Commission, <http://www.cuhp.org>
- Cvejic, S, Babovic M. (2003) „Ein latentes Problem”, *Ost-West-Gegeninformationen*, Vol. 15, No. 1, pp. 16-21.
- Cvejic, S, Babovic, M. (2008) *Social and Economic Position of IDPs in Serbia – draft report from LSMS*.
- Dennis, I, Guio, C (2003) ‘Poverty and Social Exclusion in the EU after Leken – Part 1’ *Statistics in focus*, theme 3-8
- Dennis, I, Guio, C (2003) ‘Poverty and Social Exclusion in the EU after Leken – Part 2’ *Statistics in focus*, theme 3-9
- Dewilde, C. and F. de Keulenaer. (2003) „Housing and the poverty: The missing link”, *European Journal of Housing Policy*, 3(2), 127-153.
- Doringer, P, Piore, M. (1971) *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*, Massachusetts: D.C. Heath and Company
- ECE (2006b) *Country Profiles on the Housing Sector: Serbia and Montenegro*, New York and Geneva: United Nations, Economic Commission for Europe
- Edwards, R, Reich, M, Gordon, D. (1975) *Labor Market Segmentation*, Massachusetts: D.C. Heath and Company.
- Social Protection and Social Inclusion in Serbia, first draft. (2008)*, Beograd: Ekonomski institut.
- European Anti Poverty Network Ireland (2002) *Measuring Global Poverty – Irish Experience*
- European Commission (2005), *Social Agenda, Communication from the Commission, COM(2005)33 final*, Brussels
- European Commission, (2004) *EU Member States Experiences with Sustainable Development Indicators*, Luxembourg
- European Commission (2003), *Leaken Indicators: detailed calculation methodology*.
- European Commission (2006), *Portfolio of Overarching Indicators and Streamlined Social Inclusion, Pensions, and Health Indicators*.
- European Commission (2007), *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2007*.
- European Social Network (2006) *Social Services and Social Inclusion*, www.esn-eu.org
- European System of Social Indicators, *EuReporting Working Paper No. 9, ZUMA*,
- Eurostat (2003) ‘Leken’ Indicators: Detailed calculation methodology,
- Eurostat (2008) *Europe in Figures: Eurostat Yearbook 2006-2007*
- EU-SILC 2004, *Statistics on Income and Living Conditions Results*
- FEANTSA, European Federation of National Organisations Working with the Homeless <http://www.feantsa.org/code/EN/theme.asp?ID=1>
- Ференчак, М. (2006) „Регулисање и унапредјење неформалних насеља”, Четири стратешке теме стамбене политике у Србији, Београд: UN НАВИТАТ, Влада Републике Србије и Република Италија
- Ferrera, M, Matsaganis, M, Sacchi, S (2002) *Open coordination against poverty: the new EU ‘Social Inclusion Process’*, *Journal of European Social Policy*, Vol. 12, No. 3
- Gabos, A, Szivos, P (2005) ‘Poverty in Hungary on the Eve of Entry to the EU’, *TARKI Social Report Reprint Series*, No. 4
- Gordon David and Peter Townsend, eds, (2000) *Breadline Europe, Studies in Poverty Inequality and Social Exclusion*, The Polity Press.
- De Haan, A, 1999, ‘Social Exclusion: Towards an Holistic Understanding of Deprivation’, Department for International Development, London
- Habitat Global Urban Indicator Database Program – http://ww2.unhabitat.org/programmes/guo/guo_databases.asp
- Hartley Dean and Margaret Melrose, (1999) *Poverty, riches and social citizenship*, Macmillan Press Ltd.
- Hegedus, J. and Tosics, I. (2001) *Housing Problems in South East Europe*. Starsbourg: Council of Europe.
- Hegedus, J. (2002) *Financing on Housing in South East Europe*. Starsbourg: Council of Europe.
- Илић, Р, Цвејић, С, Бабовић, М. (2007) *Положај Рома на тржишту рада у Шумадијском округу*, РИЦ, Крагујевац
- ILO (2008) *Global Employment Trends: January*.
- Immerfall, *Социјални капитал Немачке*, 1999.
- International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC), revision 4: Structure and explanatory notes, 2006*
- Извештај о раду Министарства здравља за 2006*
- Кокотовић, М. (2007), *Анализа индикатора друштвене укључености у контексту Србије*, ПРСП

- Krstic Gorana and Victor Sulla (2007), „Background Paper on Trends and Profile of Poverty in Serbia: 2004 – 2006”, Programmatic Poverty Assessment Work in Western Balkans, Serbia Poverty Assessment, The World Bank, Washington, DC.
- Крстић, Горана (2008), Профил сиромаштва у Србији у периоду 2002-2007 у: Студија о животном стандарду Србија 2002-2007, Републички завод за статистику и Светска банка.
- Mabet, D. (2005) Learning by numbers? The use of indicators in the coordination of social inclusion policies in Europe, Economic and Social Research Council
- Маџура, В. (2006) „Инклузија Рома кроз унапредјење насеља и услова становања”, Четири стратешке теме стамбене политике у Србији, Београд: УН ХАБИТАТ, Влада Републике Србије и Република Италиана
- Madanipour A et al (eds), Social Exclusion in European Cities, Routledge, 1998. Mannheim.
- Marcuse Peter and Ronald Van Kempen (eds), (2002) Of States and Cities: The Partitioning of Urban Space, Oxford University Press.
- MICS3 draft report (Multiple Indicator Cluster Survey). 2007, UNICEF
- Министарство здравља (2003), Боље здравље за све у трећем миленијуму, Министарство здравља Републике Србије, Београд
- Министарство здравља (2006), Истраживање здравља становника Србије, Финални извештај
- Musterd Sako et al. (eds), (2006) Neighbourhoods of poverty, Urban Social Exclusion and Integration in Europe, Palgrave.
- НАП-ови земаља за социјалну укљученост
- National Action Plan for Social Inclusion 2007-2016, Dublin: the stationery office, Government of Ireland 2007.
- National Action Plan on Social Inclusion (2004-2006), 2004
- Петровић, М. (2004а) „Стамбени положај и стамбене стратегије домаћинстава у Србији”, У: Милић, А. (ур.) Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: Свакодмевница Србије на почетку трећег миленијума, Београд: ИСИ ФФ.
- Петровић, М. (2004) Социологија становања – Стамбена политика : изазови и могућности. Belgrade: ISI, Faculty of Philosophy.
- Powell, M et al. (2001) „Towards a geography of people poverty and place poverty” , Policy & Politics, vol 29, no 3: 243-58, Report on Progress Towards the Lisbon Objectives in Education and Training, 2005 <http://ec.europa.eu/education/policies/2010/doc/progressreport05.pdf>
- Report from the commission to the council and to the european parliament on the implementation of regulation (EC) No 1177/2003 of the European Parliament and of the Council of 16 June 2003 (2008)
- Републички завод за статистику (2007), „Сиромаштво у Србији у 2006: прелиминарни резултати”
- Републички завод за статистику и Светска банка (2008), Студија о животном стандарду Србија 2002-2007.
- Ролс, Џ. (1998) Политички либерализам, Београд: Филип Вишњић.
- Room, G. (ed.) (1995), Beyond the Threshold, Policy Press, Bristol.
- РЗС, Анкета о радној снази, 2007
- Sadler D. Hadjimichalis, L. (eds), (1995) Europe at the Margins: New Mosaic of Inequalities, Chichester: J.Wiley.
- Сатарих, Н, Рашевић, М, (2007) Ванинституционална заштита старијих људи у Србији. UNDP, Амитц.
- Scott, W, (2004) Tracking Human Development. The use of statistics in monitoring social conditions. UNDP.
- Сен, Амартја, (2002) Развој као слобода. Београд: „Филип Вишњић”
- SILC Questionnaire Manual, 2008.
- Silver Hilary and S.M Miller (2003) „Social Exclusion, The European Approach to Social Disadvantage” , Indicators, vol.2, no.2
- Social Watch (2007) The Use of Indicators in Assessing Social Development
- Станковић, В. (2008) Драфт извештај из АЖС за 2007. Београд: РЗС.
- Stewart, A and P. Askons (eds) (2000) Social Inclusion, Possibilities and Tensions, Hampshire: MacMillan Press, NY: St Martin „s Press.
- Студија о животном стандарду. (2008) Београд: Републички завод за статистику.
- Шућур, Зоран. (2004) „Социјална искљученост: појам, приступи и операционализација „, Ревиија за социологију, но 1-2.
- The Institute of Economics, Zagreb (2006), Social Protection and Social Inclusion in Croatia.
- The State of Children in Serbia 2006. UNICEF.
- Tsenkova, S. (2000) Housing in Transition and Transition in Housing. Sofia: Kreklama
- Turkseven, A.N.E. and G. Atalik, (2001) „Possibilities and Limitations for the Measurement of the Quality of Life in Urban Areas „, Social Indicators Research, 53: 163-187.,

UNDP (2002), Миленијумски циљеви развоја: Да ли је Србија на путу?
UNDP (2006) Показатељи хуманог развоја
UNDP (2006), Извешће о друштвеном развоју, Неумрежени: Лица социјалне искључености,
UNDP (2006), Национал Вулнерабилити Репорт фор Србија
UNDP (2007), Извештај о хуманом развоју, Социјална укљученост у Босни и Херцеговини,
UNDP (2007), Извештај о хуманом развоју 2007, Социјална укљученост у Босни и Херцеговини, UNDP.
United Nations Research Institute for Social Development (1994) Social Integration: Approaches and Issues
Влада Републике Србије (2003) Стратегија за смањење сиромаштва
Влада Републике Србије (2003), Стратегија за смањење сиромаштва у Србији.
Влада Републике Србије (2004) Национална стратегија запошљавања 2005-2010
Влада Републике Србије (2005) Стратегија развоја социјалне заштите
Влада Републике Србије (2006), Стратегија за унапређење положаја особа са инвалидитетом, драфт
Влада РС (2005а), Преглед реализације Миленијумских циљева развоја у Србији, Влада Републике Србије, Београд
Влада републике Србије (2007) Други извештај о имплементацији стратегије за смањење сиромаштва
World Bank (2005) Rental Choice and Housing Policy Realignment in Transition: Post-privatization Challenges in the Europe and Central Asia Region, Washington DC: World Bank.
World Bank, (2006) Serbia Social Assistance and Child Protection Note

ВАЖНИ ЗАКОНИ:

Закон о раду, Службени гласник Републике Србије бр. 24/05, 61/05
Закон о социјалној заштити, Службени гласник Републике Србије бр. 36/91, 79/91, 33/93, 53/93, 67/93, 46/94, 48/94, 52/96, 29/01, 84/04, 115/05
Закон о запошљавању и осигурању у случају незапослености, Службени гласник Републике Србије бр. 71/03 и 84/04
Закон о здравственом осигурању, Службени гласник РС 107/05 и измене 109/05

ВАЖНЕ ИНТЕРНЕТ АДРЕСЕ:

http://ec.europa.eu/employment_social/news/2001/jun/napsind2001_en.html
http://pub.stat.ee/px-web.2001/I_Databas/Social_life/13Social_exclusion_Leken_indicators/13Social_exclusion_Leken_indicators.asp
http://www.amity-yu.org/images/Vaninstitucionalna_zastita_starih_qudi_u_Srbiji.pdf
<http://www.cso.ie/eusilc/documents/Leken%20Indicators%20-%20calculation%20algorithm.pdf>
http://www.socialwatch.org/en/noticias/documentos/Docs/Social_Indicators_Advocacy_Session/SW_Research_Team_Social_Indicators.doc (na dan 26.01.2008)
http://www.unicef.org/ceecis/SOSC-2006_en.pdf

ЛИСТА ОСНОВНИХ ПОЈМОВА

Концепт друштвене кохезије проистекао је из анализе механизма социјалне интеграције чији су резултати сумирани у документима ЕУ.

„Отворени метод координације„ ОМК (Open Method of Coordination) је главни механизам за постизање повећања ефикасности утемељен унутар ЕУ који комбинује заједничке циљеве социјалних политика земаља чланица, националне акционе планове и заједничке индикаторе, са циљем промовисања амбициозније и ефикасније стратешке политике друштвене укључености (Council of the European Union, 2004).

Меморандум о социјалној укључености (МСУ) (Joint Inclusion Memorandum – JIM) је документ у коме свака земља описује контекст сиромаштва и друштвене искључености, као и приоритете у решавању ових питања. Меморандум о социјалној укључености један је од захтева који се морају испунити у процесу приступања ЕУ.

Стратегија двостраног повећања ефикасности (double streamlining) је усмерена, с једне стране, на повећање синергије мера социјалне политике, економске политике и политике запошљавања њиховом хармонизацијом, тако да се међусобно ојачавају, а са друге стране, на усклађивање појединачних социјалних политика у земљама чланицама и одређивање конкретних корака и њиховог временског редоследа у процесу усклађивања.

Лакен индикатори су инструмент за стандардизовано мерење друштвене укључености на нивоу ЕУ. Основни скуп заједничких Лакен индикатора отворен је за преиспитивање и усавршавање, а подаци о друштвеној укључености прикупљају се SILC анкетом (Statistics on Income and Living Conditions) стандардизованом за све чланице ЕУ.

Национално специфични индикатори су инструмент којим се испитује ускраћеност друштвених група у специфичним националним условима.

Друштвена искљученост је дефинисана као процес којим су одређени појединци гурнути на ивицу друштва и спречени у пуном учествовању у друштву због свог сиромаштва или недостатка основних знања и могућности за доживотно учење, или као последица дискриминације (Council of the EU, 2004: 8).

Друштвена укљученост је дефинисана као процес који омогућује да они који су у ризику од сиромаштва и друштвене искључености добију могућност и средства која су потребна за пуно учешће у економском, друштвеном и културном животу и постизању животног стандарда и благостања који се сматрају нормалним у друштву у којем живе. Она осигурава њихову већу партиципацију у доношењу одлука што утиче на њихове животе и остварење основних права (Council of the EU, 2004: 8).

Термини друштвена укљученост и друштвена искљученост представљају два лица (аспекта) истог феномена.

Дефиниција сиромаштва је утемељена на појму партиципације. Савет Министара ЕУ је 1975. године дефинисао сиромашне као „појединце или породице чији су ресурси толико мали да их искључују из минимума прихватљивог начина живота у држави чланица у којој живе”. Ресурси су дефинисани као „добра, новчани приходи и услуге из јавних и приватних извора”. На тај начин сиромаштво је дефинисано у релативном смислу (Европски савет, 1975).

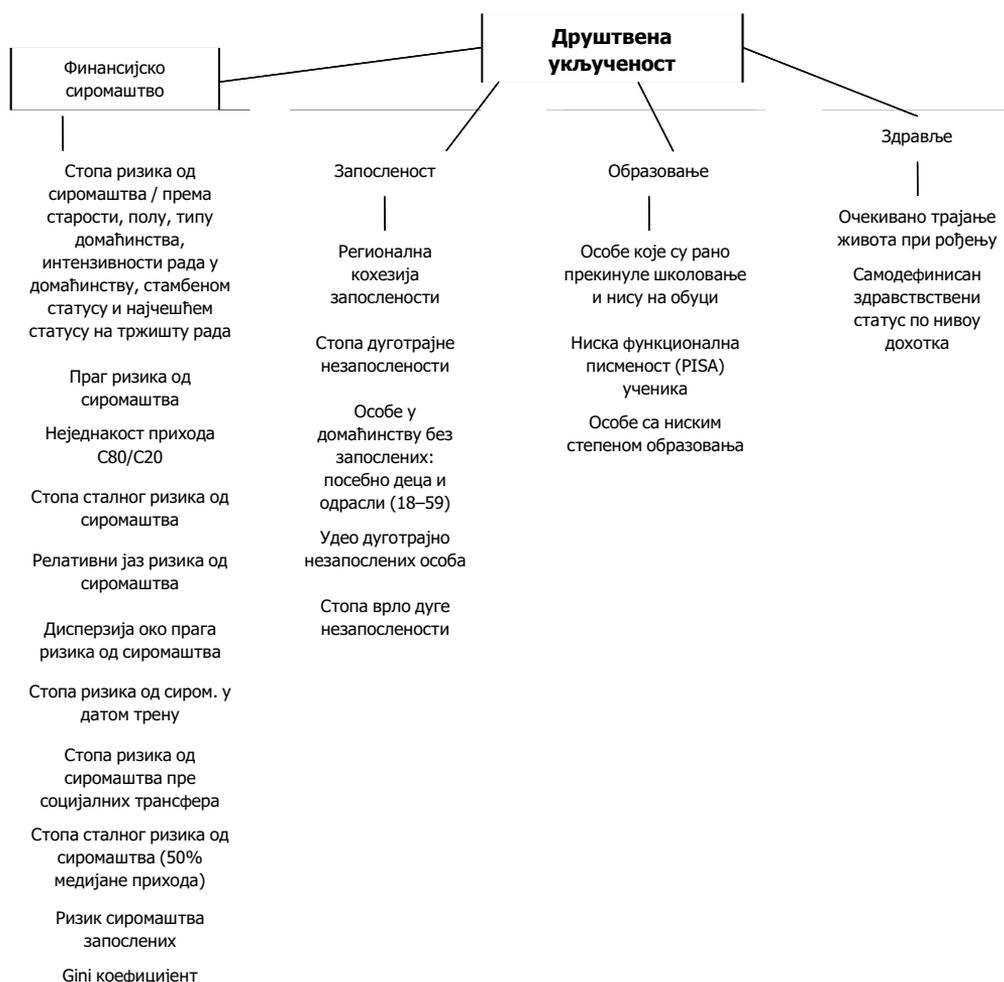
Концепт ускраћености, односно депривације, потиче из психологије и темељи се на концепту потреба; његово значење нипошто не треба свести на субјективну димензију. Осећај ускраћености свакако може да буде значајан у оцени друштвене ускраћености, али ускраћеност примарно представља објективно стање у коме постоји извесна сметња у приступу друштвеним ресурсима и процесима која доводи до задовољавања многих потреба, успостављања прихватљивих услова живота и активног учешћа у животу заједнице.

Апсолутна ускраћеност у смислу **одсуства шанси** или **немогућности** појединаца, домаћинства, друштвених група да приступе одређеним ресурсима, инсититуцијама или се укључе у основне процесе свога друштва.

Релативна ускраћеност, у смислу **смањених шанси** појединаца, домаћинства, друштвених група (у односу на друге у истом друштву) да се укључе у квалитетне услуге, ресурсе и развојне процесе свога друштва.

АНЕКС 3

ЛАКЕН ИНДИКАТОРИ ДРУШТВЕНЕ УКЉУЧЕНОСТИ

АНЕКС 4

ДОСТУПНОСТ ПОДАТАКА О ИНДИКАТОРИМА ДРУШТВЕНЕ ИСКЉУЧЕНОСТИ/УСКРАЂЕНОСТИ У СРБИЈИ

Напомена: за предложене индикаторе предложени су и одговарајући критеријуми разврставања података. Наведени извори података не омогућају разврставање према свим захтеваним критеријумима. Генерално, предложени критеријуми разврставања су: пол, старост, образовање, запосленост, етничка припадност, статус присилног миграната, статус особа са инвалидитетом, тип насеља, регион Србије, приходи, образовање мајке, запосленост мајке, величина домаћинства, број деце у домаћинству и физичка изолованост (служење затворске казне, служење војног рока, болничко лечење).

ИНДИКАТОРИ	ИЗВОР ПОДАТАКА
ФИНАНСИЈСКО СИРОМАШТВО	
Лакен индикатори	
Стопа ризика сиромаштва укупно и по старосним групама и полу	/
Праг ризика сиромаштва укупно, за једночлано домаћинство, за домаћинство са два одрасла члана и двоје деце	АПД, АЖС
Стопа сталног ризика сиромаштва по старосним групама и полу	АПД, АЖС
Релативни јаз ризика сиромаштва	АПД, АЖС
Стопа ризика сиромаштва према типу домаћинства	АПД, АЖС
Стопа ризика сиромаштва према интензивности рада чланова домаћинства	/
Стопа ризика сиромаштва према најчешћем статусу на тржишту рада и полу	АПД, АЖС
Стопа ризика сиромаштва према стамбеном статусу	АПД, АЖС
Дисперзија око прага ризика сиромаштва	АПД, АЖС
Неједнакост расподеле дохотка, однос квантила C80/C20	АПД, АЖС
Gini коефицијент	DevInfo, АЖС
Стопа ризика сиромаштва фиксирана у једном тренутку t	АПД, АЖС
Стопа ризика сиромаштва пре новчаних социјалних трансфера	АПД, АЖС
Ризик сиромаштва запослених	АПД, АЖС
Примаоци нето дохотка од социјалне помоћи у % од прага ризика сиромаштва за три типа домаћинства у којима ниједан члан није запослен	АПД, АЖС
Национално специфични индикатори	
Раст дохотка средњег слоја у односу на раст дохотка сиромашних	АЖС
Стопа задужености домаћинства по децилима дохотка	АЖС
Процент социјалних трансфера дистрибуиран становништву изложеном ризику сиромаштва	АЖС
Немогућност приступа финансијским услугама	/
Стопа субјективног ризика сиромаштва	/
ТРЖИШТЕ РАДА	
Лакен индикатори	
Дисперзија регионалних стопа запослености	/
Стопа дугорочне незапослености	АРС
Особе које живе у домаћинствима без иједног запосленог члана	АЖС
Учешће дугорочно незапослених	АРС
Стопа веома дуге незапослености	АРС

ИНДИКАТОРИ	ИЗВОР ПОДАТАКА
Национално специфични индикатори	
Стопа активности	APC
Стопа запослености	APC
Структура запослености према професионалном статусу	APC
Стопа запослености према најчешћем статусу активности у последњој години	APC
Учешће запослених са мање од 15 радних сати недељно	APC
Радни интензитет домаћинства	Стратегије
Учешће неформално запослених	APC
Учешће дугорочне неформалне запослености	APC
Секторска структура запослености	APC
Стопа незапослености	APC
Учешће незапослених који су одустали од тражења посла	/
Учешће незапослених који нису пријављени на евиденцију НСЗ	/
Учешће у програмима активног запошљавања	НСЗ
Број одобрених кредита за покретање сопственог посла (start-up кредити) који се исплаћују из државног буџета за незапослене, у односу на број незапослених	/
ЗДРАВЉЕ	
Лакен индикатори	
Очекивано трајање живота	РЗС
Субјективни здравствени статус према нивоу прихода	АЖС
Национално специфични индикатори	
Стопа непокривености здравственим осигурањем	АЖС
Немогућност приступа здравственој нези (посета доктору и зубару) због финансијских разлога	/
Немогућност да се набаве од стране лекара прописани лекови, медицински третман и ортопедска помагала због недостатка финансијских средстава	/
Особе које имају хроничну болест која их дуготрајно ограничава у свакодневним активностима, а немају проглашен инвалидитет	АЖС
Стопа потхрањене/гојазне деце	Батут
Стопа смртности одојчади и деце до 5 година	РЗС
Покривеност имунизацијом	МІС3
Удео женске популације старе 15 и више година који у последње две године није посетио гинеколога	АЖС
ОБРАЗОВАЊЕ	
Лакен индикатори	
Удео људи старих 18–24 године који су достигли трогодишње средње образовање или мање	APC, АЖС
Писменост исказана као слаби резултати ученика на PISA тесту	Анкета
Пропорција становништва радног узраста које има ниско образовно постигнуће	APC, АЖС
Национално специфични индикатори	
Обухватност предшколским образовањем деце	Министарство просвете
Обухватност основним образовањем деце од 7 до 14 година	РЗС
Стопа прекида основног школовања	Школе?
Обухватност средњим образовањем деце од 15 до 18 година	РЗС
Стопа прекида средњег школовања	Школе?
Функционална писменост одраслих	/
Обухватност високог образовања	РЗС
Стопа прекида високог образовања	Универзитети?
Електронска писменост	/
Доживотно учење одраслих: пропорција особа од 25 до 64 год. које су у периоду од четири недеље пре истраживања похађале неку обуку, тренинг	/

ИНДИКАТОРИ	ИЗВОР ПОДАТАКА
СТАНОВАЊЕ	
Стамбени статус	АЖС
<i>Домаћинство/особа је некад била без икаквог смештаја</i>	/
<i>Инфраструктурна опремљеност</i>	АЖС
<i>Насељеност</i>	АЖС
<i>Квалитет становања и проблеми одржавања стана</i>	АЖС (све осим грејања)
<i>Финансијска оптерећеност трошковима становања</i>	АЖС (неки елементи)
<i>Препреке у остваривању бољих стамбених услова</i>	/
<i>Квалитет стамбеног окружења</i>	/
<i>Опремљеност домаћинства апаратима</i>	АЖС
Ускраћеност основних потреба	
<i>Квалитет исхране</i>	/
<i>Квалитет одевања</i>	/
<i>Одржавање хигијене</i>	АЖС
СОЦИЈАЛНА ПАРТИЦИПАЦИЈА	
<i>Поседовање личних докумената</i>	АЖС
<i>Могућност остваривања права на социјалну заштиту у случају потребе</i>	/
<i>Степен културне партиципације</i>	/
<i>Степен политичке партиципације</i>	РИК
<i>Степен грађанске партиципације</i>	Стратегије домаћинства
<i>Доступност правде</i>	
<i>Интензитет социјалне умрежености на микронивоу</i>	Стратегије домаћинства
<i>Распрострањеност насиља у породици</i>	/
<i>Осећај усамљености и недостатка подршке од стране породице/пријатеља</i>	/
<i>Осећај дискриминације заснован на реалном искуству</i>	/
<i>Осећај немогућности утицаја на важне одлуке о животу заједнице на микронивоу</i>	/
<i>Осећај неприпадања ниједној друштвеној групи/заједници осим уже породице</i>	/

О процесу израде листе индикатора друштвене укључености

Тим потпредседника Владе за смањење сиромаштва покренуо је иницијативу за проверу доступности основних и израду национално специфичних индикатора друштвене укључености. Овај сложен истраживачки процес је имао за циљ да:

1. Размотри постојеће потенцијале за праћење основног скупа Лакен показатеља који су усвојени на нивоу ЕУ, у циљу упоредивости података о стању друштвене укључености
2. Предложи национално специфичне показатеље који би обезбедили прецизнији увид у стање друштвене укључености у контексту Србије
3. Испита предложене показатеље и у консултативном процесу постигне сагласност о специфичним националним показатељима социјалне укључености.

Израда предлога индикатора друштвене укључености се састојала из четири фазе које су биле међусобно усаглашене и координиране од стране Тима потпредседника Владе Републике Србије.

* **У првој фази** израђена је методолошка анализа базичних индикатора друштвене искључености (Лакен индикатори), као и доступности и ажурности података за верификацију ових индикатора. За сваку од шест предложених димензија социјалне искључености дат је кратак опис стања у Србији. Потом је процењена могућност редовног праћења базичних Лакен индикатора са методолошке и организационе стране. Ова листа је допуњена и предлозима национално специфичних индикатора

* **У другој фази** је спроведено квалитативно истраживање у коме су испитаници били стручњаци из различитих области у којима је битно пратити процес друштвене укључености. Укупно је обављено 20 дубинских интервјуа, чији је циљ био прикупљање додатних сазнања о положају друштвено маргинализованих група (ДМГ) и друштвеној укључености ових група. Поред тога, идентификовани су нови извори за прикупљање података о положају ДМГ, дата је оцена постојеће истраживачке и аналитичке праксе у областима прикупљања података о стању ДМГ. У овој фази утврђен је степен упознатости стручњака са Лакен индикаторима и дефинисани су предлози за одређивање национално специфичних индикатора друштвене укључености.

* **У трећој фази** је спроведено квалитативно истраживање на припадницима различитих рањивих група како би се тестирала валидност предложених индикатора социјалне укључености и перцепција механизма друштвеног укључивања од стране ових испитаника²⁰. Фокус групама и дубинским интервјуима обухваћено је укупно 117 особа.

* **У четвртој фази** је организована јавна расправа о предложеним индикаторима социјалне укључености и могућности њиховог систематског праћења. У оквиру ове фазе Тим потпредседника Владе за смањење сиромаштва организовао је две радионице, једну са представницима невладиних организација и рањивих група, а другу са експертима из области обухваћених предложеним индикаторима и носиоцима политика релевантних за социјалну укљученост. Осим тога, први предлог студије о индикаторима друштвене укључености у Србији био је електронски доступан широј јавности преко њеб-презентација Тима потпредседника Владе и Мреже истраживача социјалних прилика.

²⁰ Квалитативни приступ је одабран као одговарајући из више разлога. Најпре, он је најпогоднији за истраживање мало истражених, а комплексних друштвених феномена, какав је, без сумње, друштвена искљученост. Потом, квалитативни приступ је незаобилазан у испитивању субјективног значења одређених појава, тј. у нашем случају – субјективног значења социјалне искључености.

СТРУЧЊАЦИ са којима су обављени дубински интервјуи

1. Проф. др Викторија Цуцић, Институт за социјалну медицину, Београд
2. Проф. др Иван Видановић, Факултет политичких наука, Београд
3. Проф. др Ксенија Петовар, Архитектонски факултет, Београд
4. Др Божидар Јакшић, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд
5. Др Зорица Мршевић, OEBS мисија у Србији, Београд
6. Др Александра Митровић, Друштво за унапређивање ромских насеља, Београд
7. Др Миросинка Динкић, Институт за економска и социјална истраживања, Београд
8. Др Милош Немањић, Геронтолошко друштво Србије, Београд
9. Мр Нада Сатарић, NGO Amity, Београд
10. Мр Иванка Јовановић, Савез дистрофичара Србије, Београд
11. Мр Добрила Грујић, Министарство рада и социјалне политике
12. Љиљана Мијановић, Градски центар за социјални рад, Београд
13. Свјетлана Оклобџија, Комесаријат за избеглице Републике Србије, Београд
14. Miodrag Shrestha, NGO Grupa 484, Београд
15. Казимир Ћургуз, Медијска кућа „Ебарт“, Београд
16. Милан Ситарски, СеРit, Београд
17. Милка Дамјановић, UNDP, Београд
18. Весна Петровић, Републичко удружење Србије за помоћ особама са аутизмом
19. Др Јасмина Грозданов, Завод за заштиту здравља Србије „Др М. Јовановић – Батут“
20. Весна Станојевић – Саветовалиште против насиља у породици

Динамика искључености и перцепција искључености код припадника маргинализованих друштвених група

Квалитативно емпиријско истраживање искључених појединаца и припадника маргинализованих друштвених група представљало је значајну компоненту пројекта усмереног на дефинисање национално специфичних индикатора друштвене искључености. Оно је имало два основна циља:

- да се на основу искустава припадника маргинализованих друштвених група сагледа динамика социјалног искључивања, односно стекну дубљи увиди у процес искључивања;
- да се уоче перцепције и доживљај искључености из специфичних перспектива појединаца који припадају друштвено маргинализованим групама.

Сиромашни појединац, односно искључени појединац појављује се као базична друштвена јединица. Појединац као такав – сиромашан, искључен, депривиран, маргинализован, осујећен – или све то заједно; дакле, **уцеловљени појединац**, основна је јединица нашег испитивања и то путем **прикупљања података на нивоу појединаца и њихових домаћинстава**. Само уколико приступамо појединцу као целини, ми можемо открити кумулацију димензија искључености, па и онај феномен када појединца ниједна посебна димензија не искључује, али га искључује њихова кумулација.

У комуникацији (дубински интервјуи и фокус групне дискусије) са укупно 117 особа које су по једној или по неколико димензија биле друштвено искључене, а по процени наших обучених теренских сарадника, наишли смо на најразличитије случајеве. Различитост се пре свега огледа по димензијама искључености и по броју димензија које су „погодиле“ наше испитанике. Евидентирали смо и знатно, икао не и већинско, непоклапање значења „објективних показатеља“, и субјективне перцепције стања искључености.

Наши саговорници су нас оријентисали ка уској вези која постоји између друштвене укључености и слободе, на једној страни, и друштвене искључености и губитка слободе, на другој страни. У ствари, они су више наглашавали ту другу страну, губитак слободе и улазак у сферу нужности и у свет изнуђених поступака и унапред задатог понашања. **„Утеран сам у обор“** каже један наш саговорник, **„а ту је онда све како други хоће и шта други хоће“**.

4.1. ПЕРЦЕПЦИЈА УЗРОКА ДРУШТВЕНОГ ИСКЉУЧИВАЊА

Квалитативно истраживање показало је да испитаници најчешће наводе следеће четири димензије²¹ као кључне за добар/нормалан живот: **запослење, срећан брак, одсуство проблема са децом и здравље**. **„Кад човек има те четири ствари, све остало долази само од себе“** (Самохрани отац, 57 година, кв. радник, запослен, има кућу и хектар земље, почиње да побољева па је пребачен на лакше радно место).

У разговорима се показало да озбиљно нарушавање „квартета добрих ствари“, тј. губитак посла, или брачне размирице и развод или озбиљни проблеми са децом или болест у домаћинству (поготово када је нешто од тога везано за особу која је главни финансијски ресурс за дато домаћинство) отвара пукотину кроз коју почиње да тече друштвено искључивање датог појединца, односно његове породице/домаћинства.

²¹ Ролс, на пример, говори о **примарним добрима**, други говоре о **употребним вредностима**, док Амартја Сен истиче „суштинске слободе – способности – да се изабере живот који особа с разлогом цени.“ (Сен, 2002: 97). И даље „Уколико је циљ да се усмеримо на праве могућности појединаца како би остварили своје циљеве (као што Ролс изричито предлаже), пажња мора бити посвећена не само примарним добрима које људи појединачно поседују, већ и одговарајућим личним карактеристикама које руководе **конверзијом** примарних добара у способност особе да унапреди своје циљеве. На пример, особа која је инвалид може имати велику корпу примарних добара али ипак мање изгледа да води нормалан живот (или да остварује своје циљеве) него особа која није инвалид са мањом корпом примарних добара.“ (Исто, 97–98).

Иначе за Џона Ролса **примарна добра** су „слобода и могућност, приход и богатство, а изнад свега самопоштовање“ (1998: 389).

Према дефиницији британске владе „социјална искљученост је појам који означава оно што се може догодити када појединци или читава подручја пате од **комбинације повезаних проблема** (болд – С.М.) као што су незапосленост, неадекватне квалификације, низак приход, лоши услови становања, околина са високом стопом криминала, лоше здравље и распад породице” – према <http://www.socialexclusion.gov.uk>.

У том смислу, налази истраживања упућују на постојање синдрома искључености, који подразумева узрочну повезаност кумулираних димензија социјалне искључености. Испитаници најчешће недостатак новца и запослења сматрају узроком других димензија искључености. Губитак запослења и дуготрајна незапосленост производе ланчани ефекат социоекономског пропадања, депривације, губљења социјалног капитала, нарушавања односа са другима. Сви разведени испитаници као главни разлог развода наводе незапосленост једног од партнера. Велики број испитаника је навео да је незапосленост покретач назадовања, окидач који доводи до почетка пропадања. „Поред својих многобројних последица незапосленост доприноси и ‘социјалном искључивању’ неких група и води ка губљењу поверења у себе, самосвести и психолошког и психичког здравља.” (Сен, 2002: 38).

„Мало сам радио, мало нисам радио. Примили би ме на неко време, па би ме отпустили. Па опет тако. Лети бих нешто зарадио товарићи и истоварујући грађевински материјал, а зими ништа. Тако смо мало имали пара, мало нисмо имали пара. Жена је нешто шила кад би нашла за кога. Деца су више немала него што су имала. А баш се немало кад су полазили у школу. Почео сам да обољевам од муке, па сам тако мало био здрав, мало био болестан. Са женом су почеле свађе. Час се свађамо, час се миримо, час се волимо. А онда смо се развели. Она више није могла са мном, ја нисам могао с њом. Оставио сам им кућу и све. Сад немам ништа. Немам ни жену, ни кућу. И децу као да немам. Немам ни посла, ни пара. Немам чиме децу да помогнем, немам шта да им дам. Шта ће ми живот, ако је ово живот.”

(Мушкарац, 38 година, аутолакирер, незапослен, разведен, подстанар, болешљив...)

Квалитативно истраживање је показало да здравствени проблеми могу представљати такође један од важних узрока друштвене искључености. Болест (хронична, она која доноси инвалидност, она која тражи негу и трајнију бригу о болесном), ломе констелацију породичних односа, мења њихову структуру, релоцира обавезе и увек представља више од самих материјалних издатака за лечење. Она угрожава и способност појединца да унапређује своја знања и способности и на тај начин поправља своју шансу на тржишту рада као главном механизму друштвеног укључивања.

Према речима једне особе са инвалидитетом из М. (трећа фокус група): „Најтеже је онима који ма само Бог може да помогне! Они не могу да се брину о себи, други не могу да им помогну, држава веома слабо, а животаре уз помоћ породице, па докле издрже. Неко попусти, или он или породица и онда је готово!” На потпитање: „Да ли мислите на инвалиде? Да ли мислите само на инвалиде?”. Одговор је био: „Мислим на све, тако је са свима. Само што је инвалидима који су физички потпуно немоћни, исто као и болесним старим људима, теже него осталима, њима је најтеже; они су сигурни путници, да тако кажем, на овом нашем броду који плови у пропаст!”

У ланцу губитка кључних ресурса (посла, новца, здравља, добрих међуљудских односа) задуживање представља честу појаву и додатно погоршава материјално стање домаћинства али и његово целокупно функционисање. Некада задуживање због непредвиђених трошкова или устаљених обичајних пракси, пак, представља почетак циклуса социоекономског пропадања и друштвеног искључивања. Примери таквих трошкова (који су водили у дуговања) били су везани за: хроничну болест, смрт/сахрану, женидбу/удају, испраћај у војску, кумство, губитак стопе и сл.

„Почело је тако што сам, кад сам женио унука, због свадбе продао ‘ектар најбоље земље, поред Луга. И још смо се задужили код крвопије, у маркама. После нисмо могли да се повратимо. Тако је морало да бидне. Нисам ‘тео да се брукам. А после, сада, куд ћеш веће бруке”.

(Удовац, 86 година, син преминуо, снаја одселила, унук се развео и остао без посла; испитаник повремено добије новац од ћерке која живи у другом селу, а понекад и од унука.)

Патолошки односи у породици некада настају као последица других аспеката друштвеног искључивања, а некада се пре могу сматрати узроком. Испитаници су као примере породичне патологије која води друштвеном искључивању наводили алкохолизам, наркоманију, проблем деликвенције и криминала, насиља у породици.

Поставља се питање да ли све димензије социјалног искључења имају исту „тежину”. Другим речима, ако би се правио агрегатни показатељ друштвене искључености, да ли би сви елементи оцене искључености имали исту вредност или би се пондерисањем приближавали претпостављеном реалитету искључења. Наши местимични покушаји да од испитаника сазнамо шта они мисле о овом питању, углавном су се сводили, било посредно (преко приче „о својој муци”), било директним исказом, на причу о томе да је „свакоме његова мука најтежа”. Наш је пак утисак на основу дубинских интервјуа и фокус групне дискусије да дуготрајна незапосленост има посебну тежину коју још тежим чини једна особина која је изједначава са грудвом снега која изазива лавину. Незапосленост, наиме, за собом повлачи и конце других димензија искључености. То је често мишљење и у литератури. Тако, на пример, Амартја Сен каже: „Постоји много доказа да незапосленост има много далекосежних последица, а не само губитак прихода, укључујући неповољне психолошке последице, губитак мотивисаности за рад, умеће и самопоштовање, увећање болести (и чак увећање стопе смртности), поремећај породичних односа и социјалног живота, ојачавање друштвеног искључења и наглашавање расних тензија и полне несиметрије.” (Сен, 2002: 121).

Важно је уочити да у неким димензијама друштвене искључености испитаници и не перципирају да су искључени, ускраћени. Ово се пре свега односи на облике друштвене партиципације који подразумевају учешће у сфери политике и културе. Налази истраживања упућују на следеће закључке:

- Испитаницима нимало не смета та „неукљученост”, односно не перципирају неучествовање у политичком и културном животу као нешто што је проблематично, што им недостаје;
- Испитаници не виде да их је било ко „искључио” или однекуд „избацио”;
- Испитаници ипак, по правилу сматрају „да не би било лоше” када би имали неког утицаја на збивања или имали прилику да „иду на неку приредбу”;
- Испитаници најчешће оцењују да је неучествовање у политичким одлукама и културним збивањима у локалној заједници ствар њихове воље, а не нечијег „притиска”; други су пак налазили нека оправдања за своје неучешће, као што су: недостатак времена, новца, старост и сл.

Овај налаз истраживања указује на изванредан раскорак између објективног стања искључености и субјективног доживљаја појединаца. У овим случајевима јавља се питање потребе **приписивања искључености** оним особама које нису свесне своје „објективно” измерене искључености. У том случају мора се **на основу неких критеријума** утврдити да је партиципација нужна димензија друштвене искључености, те да се особе које не партиципирају идентификују као искључене по димензији партиципације.

У разговорима са намерно бираним „типичним” искљученим особама, како у дубинским интервјуима тако и у фокус групним дискусијама, наилазили смо на различит однос између субјективног доживљаја сиромаштва и сиромаштва које индицирају показатељи везани за приход, као и друштвене искључености индиковане преко дискриминације, незапослености, ниског или никаквог формалног образовања...

Једни су прецењивали своје сиромаштво и искљученост, други су релативно добро самеравали оцену и реално стање ствари, док су трећи потцењивали сиромаштво и искљученост, односно као да нису примећивали све аспекте свог сиромаштва и сву дубину своје искључености. Стиче се утисак да су први и трећи случај особене социокултурне схеме које садрже одређене норме процена које су мање-више социјално условљене. Уствари та условљеност може да потиче, тј. да буде у вези са:

(1) социогеографском припадношћу датог појединца и његове породице (запазили смо, на пример, разлике у самопроценама оних који живе у Београду и оних у Зајечару – источна Србија: први су склонији вишим критеријумима, а други нешто нижим);

(2) припадношћу датог појединца и његове породице одређеним друштвеним групама (етничким, на пример; код Рома смо, по правилу, наилазили на веће задовољство животом у контексту њиховог сиромаштва²², него код неромског становништва; Роми су своје сиромаштво сликали мање црним бојама);

(3) местом датог појединца и његове породице у социокласној структури друштва (ниже место у друштвеној хијерархији, по нашим запажањима, чешће је подразумевало ниже критеријуме у процени сиромаштва/искључености, него у случају оних саговорника који су били, на пример, на средњим лествицама друштвене хијерархије);

(4) социодемографским обележјима датог појединца и његове породице (на пример, пол, старост, број чланова домаћинства);

(5) ранијим животним искуствима, тј. искуствима ранијег социјалног статуса датог појединца и његове породице (на један начин ствари оцењују они који су „одувек сиромашни“ или „одувек искључени“, а на други начин они који имају „живо сећање“ на доба несиромаштва, односно доба неискључености); заправо, овде је реч о релативној депривацији и релативној ексклузији у контексту чинилаца који одређују ове феномене, и

(6) ставовима и вредностима датог појединца и уопште карактером његове интерпретације сопственог статуса и очекиваног односа друштва према појединцима који имају статус као он.

Према перцепцији испитаника процес социјалног искључивања се доживљава као губитак слободе, као улазак у сферу нужности, изнуђених поступака и унапред задатог понашања. Овај субјективни доживљај исходи из опадања шанси, сужавања простора за избор алтернатива које треба да омогуће заузимање релативно повољног социоекономског положаја.

4.2. ПЕРЦЕПЦИЈА ДИНАМИКЕ ДРУШТВЕНОГ ИСКЉУЧИВАЊА

Истраживањем се настојала уочити и перцепција о релативном значају појединих димензија социјалне искључености. Показало се да је то за већину испитаника дуготрајна незапосленост. Истовремено, испитаници перципирају поновно запошљавање и као покретање обрнутог процеса – побољшања положаја и друштвеног укључивања.

Испитаници често описују циклус социјалног искључивања као постепен процес континуираног погоршања положаја. Други пак оцењују свој положај као положај на ивици са кога се лако и брзо склизне на друштвено дно. **Континуирано кумулирање** димензија социјалног искључења испитаници су често описали као: вир, вртлог, вртлог беде, пијавицу, торнадо, спиралу, левак.

²² Овим поводом не може да се мимоиђе **социјална бајка** о „срећним Циганима“ и у још ширем контексту поређење са бајколиким скаскама о „срећи у беди“ и „несрећи богатих“. Оно што је, међутим, евидентно јесу релативно чести различити критеријуми или различита вредновања на истим критеријумима, зависно од варијабли попут социокласног статуса или етничке припадности.

Ролс (1998), на пример, сматра да је човек срећан када се налази на путу успешног остварења мање или више рационалног животног плана који је уобличен под мање или више повољним условима и када је разумно уверен да се његове намере могу остварити (& 63). Ако је то тако, онда се питање среће као посебног добра, мање-више своди на висину на коју ћемо поставити летву коју треба прескочити! Сходно томе, можемо тврдити да често или барем чешће него што би случајност налагала, припадници разних етничких група и носиоци различитих социокласних статуса, на различите висине постављају летвице које су наумили да прескоче. – Наравно, претходно треба претпоставити да сваки појединац има рационални животно план – о чему говори и сам Ролс (1998:97) – али се поставља питање реалитета такве претпоставке. Додуше, на другом месту Ролс каже „Наша је одлука савршено рационална под условом да се храбро суочавамо са околностима и да урадимо што најбоље можемо.“ – 1998: 258–359. У ствари, Ролс схвата рационалност као способност појединца да на основу циљева ка којима тежи, изабере и одреди средства за њихово остварење.

„Нико не трчи низбрдо, већ иде полако, и тако се иде све док се не падне и док не почне котрљање“.
„Неопазице смо се нашли у рупчаги, и батргамо се!“

„Кад си стално на ивици провалије, лако склизнеш, а тешко се вадиш! Свако ће те гурнути доле, а ретко ће ти неко дати руку да се извучеш“

„Кад те у вати ковитлац пропадања, од тога ти спаса нема.“

„Ова пијавица нас не вуче на горе као код оних јаких ветрова, већ на доле, на дно!“

„Увати те то ко вир на Морави и баца на дно реке!“

Кад се једном уђе у зону друштвене искључености, онда као да пропадање постаје „природни процес“, као да постоји нека посебна – гравитација социјалног дна. Испитаници описују стање социјалне искључености као стање из кога се тешко излази. Такође испитаници описују циклус друштвеног искључивања и укључивања као репетитиван процес у коме се смењују фазе падова и успона. Фазе успона су најчешће на граници социјалне укључености из које се у новом циклусу изнова социјално пропада. Други пак, описују својеврсно прилагођавање егзистенције на социјалном дну, у коме се стил живота и потребе прилагоде новонасталим условима и репродукују на ниском нивоу.

„Све ти је то к’о планина. Док се пењеш, пењеш се тешко и полако; једва се некако попнеш и зајашиш вр’. Кад си на вр’у и само мало мрднеш да осетиш комоцију, о’ма’ почнеш да падаш на другу страну. Брзо се човек скотрља доле јер нема за шта да се у вати, нема ко да га устави.“

„Постоји инерција пропадања“ каже нам приучени зидар који ради само повремено кад му баш понестане новца. Каже: „А што ће ми више. Не треба више ни мени ни мојој хануми. Да имамо кога било би друкчије, знао би’ за кога радим и рашта радим. Овако, за нас два сиња кукавца, не треба ништа. Само да пазимо да нас не за вати чамотиња и да нас не повуче!“

У испитивању субјективног доживљаја процеса искључивања уочено је и да се поводом овог процеса код испитаника често јавља осећај стида и социјалне дистанце у односу на ширу заједницу. Из осећаја стида често исходе и настојања да се стање друштвене искључености и сиромаштва сакрије пред другима.

4.3. ПЕРЦЕПЦИЈА „ОДГОВОРНОСТИ“ ЗА ДРУШТВЕНУ ИСКЉУЧЕНОСТ И ПОНОВНО УКЉУЧИВАЊЕ

Испитаници нису нити у једном дубинском интервјуу, као ни у фокус групној дискусији, и поред инсистирања да се говори о тој теми, истакли било коју групну припадност – осим припадности породици. Ово може да укаже на чињеницу да код испитаника заправо не постоји свест о припадности маргинализованог групи, идентификација са другим појединцима који су на основу истих образаца депривације суочени са проблемом друштвене искључености.

Дубински и фокус групни интервјуи показали су да изразита већина испитаника, првенствено приписује одговорност за стање у коме се налазе друштву/држави/институцијама, политици, политичким странкама и политичарима; фирмама у којима су (доскора) радили и новим власницима. Осим примера добре праксе у области бриге о старима и у вези са особама са инвалидитетом, само изузетно ретко се могла чути похвална реч о цивилном друштву. Стекао се утисак да је највише критике упућено медијима, потом хуманитарним организацијама (и фондовима), али и Цркви („Граде највећи православни храм на свету у време највеће несреће нашег народа“ – чуло се на четвртој фокус групи).

На фокус групним и дубинским интервјуима испитаници су истакли следеће разлоге за нечињење, тј. за пасивност и чекање да решење пронађу други:

- Неспособност за рад;
- Недовољна понуда радних места, немогућност да се пронађе посао;
- Срамота, стид да се прихвате послови који се сматрају друштвено потцењеним (скупљање секундарних сировина, физички послови и сл.);
- Неспремност да се прихвате послови испод квалификација испитаника;
- Оптуживање судбине, помиреност са судбином;

„Било ме је прво срамота да ја идем по селу и скупљам гвожђе, да идем по вароши и скупљам картон, а после сам навик’о. Вид’о сам да немам где. Зовем сина да ми помогне да изгурам колица са папиром узбрдо, не могу сам, немам снаге. А он ми каже да га је срамота, а ја њему: ‘А што те није срамота ујутру кад устанеш па немаш ништа да поједеш?’” (мушкарац ромске националности, 56 година, остао без посла).

„То је испод мог нивоа, нисам се за то школовала”, (банкарска службеница која је пре неколико година изгубила радно место у банци)

„Ја сам, бре, био најбољи ливац у фабрици” (ливац без посла, прима неку надокнаду за телесно оштећење и добија нешто преко завода, одбија послове).

Влада Републике Србије

СТРАТЕГИЈА
за
СМАЊЕЊЕ
СИРОМАШТВА

P O V E R T Y
R E D U C T I O N
S T R A T E G Y

Тим потпредседника Владе за имплементацију Стратегије за смањење сиромаштва

Влада Републике Србије
Палата Србије, канцеларија 115
11070 Београд, Србија
тел: 011/311 46 05, 311 47 98
факс: 011/ 213 97 54

prs.ifp@gov.rs
www.prsp.gov.rs
www.srbija.gov.rs

